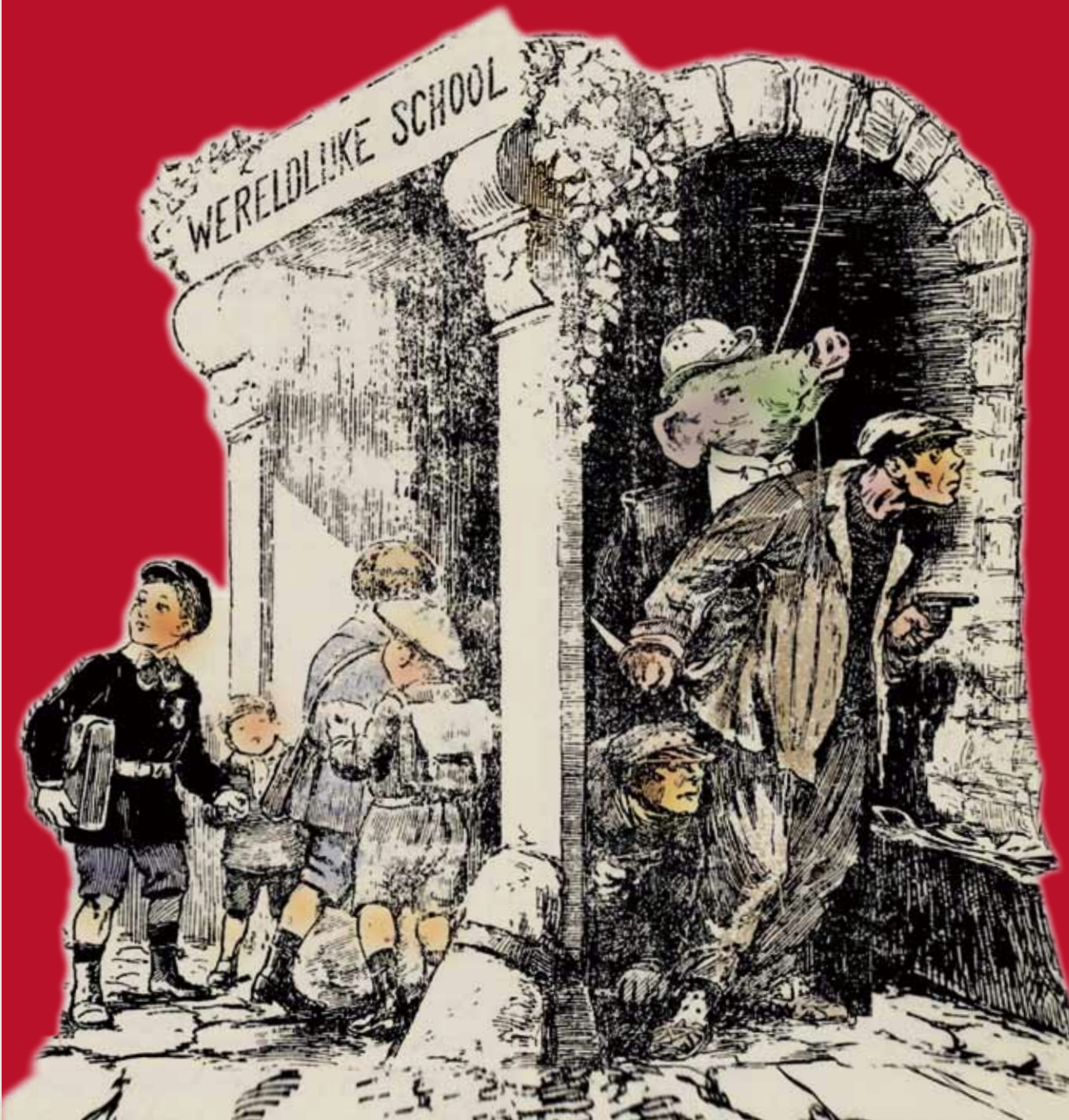

Brood & Rozen^{2011/3}

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Brood & Rozen 2011/3 jaargang 16

EDITO

- 2 **Paule Verbruggen**, Over kinderen, luchtvervuiling, Raymond Brulez en vrouwen

BIJDRAGE

- 5 **Frank Simon & Bruno Vanobbergen**, 'Merci à tous et à toutes de votre propagande'. Aimé Bogaerts en de Gentse Volkskinderen als reizende kolonie (1898-1915)

OPGEMERKT

- 32 **Romain John van de Maele**, De vlijt stond in de lucht geschreven. De Aalsterse pers over rookhinder en luchtvervuiling van 1850 tot 1930
- 47 **Joris van Parys**, Kleine grote geschiedenis. De belle époque van Blankenberge en de boeken van Raymond Brulez

OPINIE

- 63 **Hannelore Vandebroek**, Geschiedenis schrijven tussen gender en klasse. Enkele reflecties

COLLECTIE

- 71 **Martijn Vandenbroucke**, De diversiteit van het coöperatief archief. Van Comptoir de Dépôts et de Prêts tot Les Socialistes Réunis

PUBLICATIES

- 78 **Piet Creve**, Leo LUCASSEN & Jan LUCASSEN, Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar migratie
- 81 **Willie Verhoysen**, ERNESTAN, You Anarchist, You!
- 85 **Bart De Wilde**, Fabien AUDOOREN (red.), De Buren van de Abdij. 800 jaar arm en rijk in de Machariuswijk

ISSN: 1370-7477

BELGIE-BELGIQUE
P.P.-P.B.
9000 GENT
BC 27261

UITGEVER

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw
Directeur: Geert Van Goethem
Voorzitter: Frank Beke

REDACTIE

Hoofdredactie: Paule Verbruggen
Eindredactie: Servaas Lateur
Kernredactie: Herman Balthazar, Rita Calcoen, Piet Creve, Denise De Weerdt, Servaas Lateur, Hendrik Ollivier, Luc Peiren, Wouter Steenhaut, Geert Van Goethem, Paule Verbruggen, Martine Vermantere, Donald Weber
Redactieraad: Hendrik Defoort (UGent), Gita Deneckere (UGent), Henk de Smaele (UA), Maria De Waele (STAM), Marc Jacobs (FARO), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Bob Reinalda (Radboud Universiteit Nijmegen), Marc Reynebeau (De Standaard), Sven Steffens (Gemeentelijk Museum Sint-Jans-Molenbeek), Patricia Van den Eeckhout (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Maarten Van Ginderachter (UA), Guy Vanthemsche (VUB), Karel Velle (Algemeen Rijksarchief), Christophe Verbruggen (UGent)

REDACTIEADRES

Paule Verbruggen, Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: +32 (0)9 224 00 79 - Fax: +32 (0)9 233 67 11
E-mail: broodenrozen@amsab.be
www.broodenrozen.be

VORMGEVING

Patricia Rau

DIGITALE BEELDBEWERKING

Geert Bonne

BEELDREDACTIE

Rita Calcoen, Romain John van de Maele, Martijn Vandenbroucke, Joris van Parys, Paule Verbruggen

DRUK

NewGoff, Kaleweg 5, 9030 Mariakerke (Gent)

COVER

Cartoon waarmee de katholieken de openbare scholen hekelden. (uit: Jeffrey TYSSENS, *Om de schone ziel van 't kind. Het onderwijsproject als een breuklijn in de Belgische politiek*, p. 121)

BINNENKANT COVER

Toeristen konden in Blankenberge ezels huren voor een tochtje op het strand. (privécollectie erven Brulez)

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis heeft ernaar gestreefd de wettelijke voorschriften inzake het copyright toe te passen. Wie desondanks meent recht te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich te wenden tot Geert Van Goethem, Amsab-ISG vzw, Bagattenstraat 174, 9000 Gent.

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet Verwerking Persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Geert Van Goethem, directeur van Amsab-ISG.

De artikels in de rubriek *Bijdragen* worden onderworpen aan peer review.

Brood & Rozen is opgenomen in de lijst van het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand voor de Sociale en Humane Wetenschappen.

Over kinderen, luchtvervuiling, Raymond Brulez en vrouwen

In dit herfstnummer vertellen de historische pedagogen Frank Simon en Bruno Vanobbergen – beter gekend als Vlaams kinderrechtencommissaris – het verhaal van Aimé Bogaerts. Die reisde eind 19e, begin 20e eeuw met zijn Gentse Volkskinderen niet alleen België af, maar ook verschillende buurlanden. Bogaerts had daarmee een dubbel doel: als socialist zette hij zijn Volkskinderen in als propagandainstrument voor de beweging, als pedagoog wilde hij hen opvoeden tot vrije en ongebonden volwassenen. Die dubbelzinnigheid trok hij door in zijn opvatting over de rol van de staat in het onderwijs: als socialist verdedigde hij het staatsonderwijs, als privépersoon pleitte hij voor een meer kleinschalige aanpak, waarbij het kind zich op basis van eigen ervaringen kon ontwikkelen. Met een paradoxaal kindbeeld als gevolg: het te beschermen kind tegenover het kind als autonoom handelend persoon. Of hoe een andere dan puur historiografische benadering bijzonder verfrissend kan zijn.

Romain van de Maele voert ons mee naar het rokende en stinkende Aalst van een eeuw geleden. Toen luchtvervuiling nog niet die naam had, maar wel al aan den lijve werd ondervonden.

Joris van Parys, auteur van de gelauwerde biografieën van Frans Masereel en Cyriel Buysse, laat ons kennismaken met het derde deel van zijn triptiek, ditmaal over de schrijver Raymond Brulez. In de voorstudie voor de eerste hoofdstukken van de biografie wandelen we met Brulez mee langs de Zeedijk en het strand van Blankenberge in de belle époque.

Hannelore Vandebroek bracht ons op het idee om met een nieuwe rubriek te starten. Ze schreef enkele reflecties over ‘de vergeten vrouw’ in de geschiedenis. De rubriek *Opinie* wordt iets tussen *Opgemerkt* en *Recensies*. Waarin auteurs beschouwen, reflecteren, badineren zelfs. Iets wat historici in Vlaanderen veel te weinig doen of durven. U bent hierbij uitgenodigd ...

We sluiten af met een bijdrage van Martijn Vandenbroucke over de uitgebreide collectie coöperatieve archieven in Amsab-ISG en met enkele boeiende boekvoorstellingen.

Paule Verbruggen

‘Merci à tous et à toutes de votre propagande’

Aimé Bogaerts en de Gentse Volkskinderen
als reizende kolonie (1898-1915)

FRANK SIMON
em. prof. dr. Historische
Pedagogiek, UGent

**BRUNO
VANOBBERGEN**
Vlaams kinderrecht-
tencommissaris,
gastprofessor vakgroep
Pedagogiek, UGent

Eind 19e eeuw startte de socialistische Gentse onderwijzer Aimé Bogaerts – vanaf 1901 hoofdredacteur van Vooruit – met een educatief project: de Gentse Volkskinderen, een reizende kolonie voor kinderen, die tijdens hun uitstappen in binnen- en buitenland toneel- en dansvoorstellingen verzorgden. Paul Robins integrale opvoeding, zoals toegepast in het weeshuis Prévost in Cempuis, stond als voorbeeld. Bogaerts leidde de groep kinderen tot aan zijn overlijden in 1915. In dit artikel analyseren we de Volkskinderen vanuit een tweevoudig concept van ‘children at risk’, op basis van primaire bronnen zoals brieven, dagboeken, artikels in Vooruit, en foto’s. Op het politiek-ideologische vlak streefde Bogaerts de vorming van het verzuilde socialistische kind na; op het pedagogische vlak wilde hij het rationalistische opvoedingsproject realiseren. Die dubbele analyse onthult een interessante pedagogische tegenstrijdigheid: de integraal rationalistisch opgevoede kinderen fungeerden als socialistische propaganda-instrumenten.

In april 1898 richtte Aimé Bogaerts (1859-1915) samen met Karel De Wette, een gewezen circusartiest, de Gentse Volkskinderen op. Die groepering bestond uit jongens en meisjes tussen 6 en 14 jaar, die op regelmatige tijdstippen bij elkaar kwamen om toneel te spelen, te zingen en te turnen. De Gentse Volkskinderen verwierven vooral bekendheid als reizende schoolkolonie. Aanvankelijk waren die reizen beperkt in tijd en ruimte, maar vanaf 1902 trokken de Volkskinderen gedurende meerdere

◀ De Gentse Volkskinderen op uitstap naar Soignies, juli 1901. (Amsab-ISG, Gent)

weken door Frankrijk, Zwitserland, Duitsland en Luxemburg. De reizen dienden zowel een pedagogisch als een politiek-ideologisch doel. Vanuit pedagogisch oogpunt vormden ze een belangrijke aanvulling op het traditionele onderwijs. Onder het motto 'betrouw u niet op de school alleen' stond Bogaerts voor een integrale opvoeding, daarin sterk geïnspireerd door Paul Robin. We komen daar verder op terug. Politiek-ideologisch vormden de reizen van de Gentse Volkskinderen een belangrijk propagandamiddel voor het (Gentse) socialisme, dat zich op het eind van de 19e eeuw steeds duidelijker profileerde. Na de stichting van de socialistische coöperatie Vooruit in 1880 en vooral tijdens de jaren van strijd voor het algemeen stemrecht, tot 1893, brak de Gentse sociaaldemocratie door als politieke en sociale massabeweging.¹ Op relatief korte termijn vormde het Gentse sociaaldemocratische model niet alleen een toonaangevend voorbeeld voor de arbeidersbeweging in België, maar verwierf het ook buiten de landsgrenzen naam en faam. Bogaerts beschouwde de Volkskinderen als 'de herauten van de arbeidersbeweging, de vredesgezanten die het woord van Marx dienden te belichamen: "Werklieden aller landen verenigt U".²

Tot nog toe heeft de geschiedenis van de Gentse Volkskinderen nog maar beperkte aandacht gekregen. In zijn boek *Novecento in Gent*, over de doorbraak van het socialisme in Vlaanderen, haalt Guy Vanschoenbeek hen aan in zijn overzicht van de socialistische jeugdbeweging. Hij toont hierbij vooral interesse voor de politieke dimensie. In deze bijdrage willen wij Bogaerts' initiatief analyseren vanuit het perspectief van het *child at risk*. De geschiedenis van het kind *at risk* is een verhaal van voortdurende expansie, over de aanhoudende creatie van nieuwe risicokinderen, met daaruit voortvloeiend de invoering van maatregelen om aan de (nieuwe) risico's zo veel mogelijk paal en perk te stellen. Het is een verhaal waarvan de meeste auteurs de oorsprong situeren bij het begin van de 19e eeuw, op een ogenblik dat men voor verlaten kinderen, vondelingen, landlopers en wezen tal van initiatieven ging ontwikkelen om het op moreel vlak in gevaar verkerende kind te redden voor de samenleving. Het was de aanzet van een streven om het aantal risicokinderen sterk in te perken; een streven dat vreemd genoeg aanleiding gaf tot het ontstaan van steeds nieuwe categorieën risicokinderen. Die vaststelling doet Jeroen Dekker besluiten dat wat pedagogen beloftevol aankondigden als 'de eeuw van het kind' in wezen hoofdzakelijk 'de eeuw van het risicokind' geworden is.³ 'At risk' kent daarbij vele invullingen, gaande van vermeend probleemgedrag bij kinderen en jongeren en de gezinnen waaruit ze voortkomen, tot kinderen en jongeren met een bepaalde fysieke of mentale handicap.⁴

In onze analyse van de Gentse Volkskinderen geven we 'at risk' een wat eigenzinnige interpretatie en situeren we het op twee niveaus. In de eerste plaats duiden we het Gentse volkskind als een kind *at risk* op politiek-ideologisch niveau. Met zijn initiatief wilde Aimé Bogaerts de ouders van de arbeidersklasse overtuigen hun kinderen weg te halen bij de activiteiten van de liberale arbeidersgenootschappen, omdat hij zich absoluut niet schaarde achter hun adagio dat de arbeiders gemoraliseerd moesten worden door hen te verlichten. De initiatieven van de liberale arbeidersgenootschappen hadden volgens hem een sterk moraliserende en socialiserende

Uitnodiging voor de algemene vergadering van de gewezen Volkskinderen, waarschijnlijk 1910. (Amsab-ISG, Gent, collectie Gustaaf Nicaise)

functie. Het was daar dat kinderen en jongeren ervan overtuigd werden dat god, gezin en eigendom de pijlers van de maatschappij vormden. Het kind vertoefde er in quarantaine tegen sociale besmetting allerhande, zoals alcoholmisbruik of prostitutie, en verwierf er de eigenschap uit plichtsbef in eigen behoeften te voorzien.⁵ Leerplicht, sparen en werklidengenootschappen leidden de sociale kwestie naar een oplossing: 'Le foyer de la famille est constitué, l'ordre moral est fondé et, en même temps, le socialisme vaincu.'⁶ Het ideaal dat Bogaerts veeleer voor ogen had, was dat van de vorming van het politiek-ideologisch verzuilde, socialistische kind. In tweede instantie was Bogaerts ervan overtuigd dat het arbeiderskind ook op pedagogisch vlak in gevaar verkeerde. Hij stelde een rationalistisch opvoedingsproject voorop, met een wetenschappelijke en rationele basis. Het had dus niets van doen met bovennatuurlijke interventies. Bogaerts manifesteerde zich hier als een radicale tegenstander van het katholiek onderwijs, dat hij verweet 'het hart en de hersenen van de arbeiderskinderen permanent te vergiften'.⁷ Het zijn beide percepties van het kind *at risk* die in deze bijdrage centraal staan.

Naast die interpretatie van het risicokind willen we ook aandacht besteden aan het beeld van het kind dat risico's neemt, een onderbelicht onderwerp in de pedagogische historiografie. Het betreft 'not only [...] children and youth who are deemed dependent or deviant, but [...] young people who are creative, active makers of history, who step beyond the bonds of tradition, defy age restrictions, challenge accepted norms and institutions, and help create new cultural practices, values, and sensibilities'.⁸

Toneelopvoering van de Gentse Volkskinderen op een feest van het dagblad *Vooruit*, jaren 1890. (Amsab-ISG, Gent)

Om onze analyse in kaart te brengen, steunen we op verschillende soorten primaire bronnen. Zo zijn er ten eerste brieven en dagboekverslagen van enkele kinderen die aan de reizende schoolkolonie hebben deelgenomen. Daarnaast rapporteerde Bogaerts, die op dat ogenblik al hoofdredacteur van de krant *Vooruit* was, tijdens de zomermaanden vrijwel dagelijks over de avonturen van de Volkskinderen en hun begeleiders in de krant zelf. Tot slot beschikten we ook over beperkt visueel materiaal.

Aimé Bogaerts en de Gentse politieke en pedagogische context in de tweede helft van de 19e eeuw

Gent was een van de eerste steden op het Europese continent die een ingespannen industrialiseringsproces doormaakte. In de loop van de 19e eeuw werd en bleef de stad een industriële enclave in een voor de rest sterk agrarisch Vlaanderen. Met behulp van spinmachines, die Lieven Bauwens uit Engeland smokkelde, groeide Gent uit tot *the Cotton City*, het Manchester van het continent.⁹ Rond de katoenijverheid vestigden zich vrij snel andere industrietakken. In 1838 werden de eerste mechanische vlasspinnerijen opgericht, er ontstonden ateliers voor machinecon-

De Gentse Volkskinderen op uitstap naar De Panne, 1900. Rechts met hoed: Aimé Bogaerts. (Amsab-ISG, Gent)

structie en na de openstelling van het kanaal naar Terneuzen in 1827 ging ook de haven op volle toeren draaien. De industrialisering deed het aanzicht en de sociale structuur van de stad snel veranderen. Zo verdubbelde in de tweede helft van de 19e eeuw het bevolkingsaantal, waardoor Gent op dat ogenblik het grootste aantal arbeiders van België telde.¹⁰ Het gaf de stad meteen een sterk proletarisch karakter.

Tot de lente van 1857 bestond er evenwel geen Gentse arbeidersbeweging. De Broederlijke Maatschappij der Wevers van Gent, kort daarop gevolgd door de Maatschappij der Noodlijdende Broeders waarin de spinners zich verenigden, brachten hierin verandering. De daaropvolgende jaren richtten onder andere de kleermakers, de werktuigmakers en de handwevers vergelijkbare verenigingen op. De symbiose tussen die verschillende arbeidersbewegingen en het sociaaldemocratische project groeide geleidelijk aan gedurende de jaren 1870.

Een belangrijke rol daarin speelden de coöperatieve maatschappijen, waarvan de broodbakkerij van de Vrije Bakkers het meest toonaangevend was. Er waren al eerder experimenten met coöperatieve maatschappijen geweest. Onder meer François Laurent had, als belangrijk liberaal denker, de idee van coöperatieve zelfhulp als oplossing voor de sociale problemen naar voren geschoven. De oprichting van de

Vrije Bakkers legde echter de grondslag voor een steeds sterker groeiend coöperatief succesverhaal.¹¹ Toen de Vrije Bakkers zich aansloten bij de Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij, opgericht in 1877, gaf dat aanleiding tot een vergaande vermenging tussen coöperatieve en politieke doelstellingen. Dat leidde tot discussie en verdeeldheid. In november 1880 splitsten de Vrije Bakkers zich uiteindelijk, waarbij de socialistische minderheid binnen de coöperatie zich omvormde tot de samenwerkende maatschappij Vooruit. Voor het startkapitaal deed de nieuwe maatschappij een beroep op de Broederlijke Wevers. Die initiële band tussen Vooruit en de Broederlijke Wevers bleef lang zeer hecht: de wevers speelden nog geruime tijd de eerste viool in het bestuur van de coöperatie. Mettertijd ging de naam Vooruit steeds duidelijker voor een heus politiek programma staan. ‘Men wilde niet naar “links” of naar “rechts” (volgens de klassieke aanduiding van liberalen en katholieken), maar “recht vooruit”’.¹² Ook in andere landen stond de naam trouwens symbool voor de derde weg die de sociaaldemocratie tussen klassiek links en rechts bewandelde. Het Duitse *Vörrwärts* of het Italiaanse *Avanti* zijn hiervan twee gekende voorbeelden. Of zoals de Franse socialist Henri Ponard in 1902 schreef: ‘Le Vooruit donne à tous un peu de bonheur aujourd’hui et pour l’avenir que ne promet-il pas? Donne nous ta confiance, donne nous le pouvoir. Nous avons le droit de promettre.’¹³ De groei van Vooruit toont zich het best in kwantitatieve gegevens. De maatschappij begon met 274 afgescheurden en overschreed rond de eeuwwisseling de kaap van 7000 leden. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog telde ze 9000 leden.¹⁴ Die gestage groei vormde de voorbode van de electorale aardverschuiving die onmiddellijk na het einde van de Eerste Wereldoorlog plaatsvond. Bij de verkiezingen van 1919, toen voor het eerst het zo nagestreefde ‘één man, één stem’ werd toegepast, behaalde de Belgische Werkliedenpartij in het arrondissement Gent-Eeklo 30 procent van de stemmen. Twee jaar later behaalden de socialisten 17 van de 39 zetels in de Gentse gemeenteraad.

Op ongeveer hetzelfde moment dat de socialistische coöperaties zich ontwikkelden, ontstonden ook de arbeidersverenigingen. In tegenstelling tot de coöperaties kwam het initiatief daarvoor niet van de arbeiders zelf, maar van de bourgeoisie. Een belangrijk figuur in Gent was de reeds eerder genoemde liberaal François Laurent. Laurent vond de 19e-eeuwse sociale evolutie in Gent onrustwekkend. Hij zag de gerezen sociale problemen als een gevolg van de morele degeneratie van de arbeiders. De coöperaties en de opkomende socialistische beweging interpreteerde hij als duidelijke tekenen van immoraliteit. Zij bedreigden de netheid, de intelligentie, het goede gezinsleven en fijnzinnigheid, die volgens Laurent zo eigen waren aan de cultuur en de moraliteit van de bourgeoisie. Om de sociale orde te verzekeren, was er bijgevolg nood aan een geheel van moraliserende initiatieven voor de arbeiderskinderen *at risk*. Opvoeding en onderwijs golden daarbij als instrumenten bij uitstek om *les nouveaux barbares* opnieuw op het rechte morele pad te krijgen.¹⁵ Een concreet initiatief vormden de liberale patronaten, opgericht naar het voorbeeld van de katholieke patronaten. Ze hadden als doel de arbeiderskinderen en jongeren zo veel mogelijk van de straat weg te houden door lezingen, culturele activiteiten,

wandelingen en dagtrips te organiseren. Langs die weg hoopten ze het gezinsleven van de arbeidersfamilie economisch, moreel en intellectueel te verbeteren. Laurent ijverde voor de oprichting van liberale patronaten, omdat hij verwachtte op die manier de arbeiderskinderen voor het vrijzinnige onderwijs te winnen. Zolang ze immers deelnamen aan de katholieke tegenhangers, was de kans heel groot dat ze voor de katholieke scholen bleven kiezen.

De strijd tegen de katholieken en hun initiatieven was een belangrijke drijfveer voor Laurent en de liberalen. In januari 1875 hadden zij L’Avenir opgericht om het seculiere onderwijs financieel te ondersteunen en om de arbeidersklasse te moraliseren.¹⁶ Ook de liberale patronaten werden door L’Avenir betaald en ondersteund. De vrije liberale school in Sint-Amandsberg, bij Gent, opgericht in 1886 als een rationalistische school, was een van de vrijzinnige scholen die L’Avenir mee ondersteunde. De benaming ‘rationalistische school – école rationaliste’ werd toen gebruikt om de scholen aan te wijzen waar helemaal geen godsdienstonderwijs werd gegeven en die duidelijk antidogmatisch en antiklerikaal waren ingesteld.¹⁷ Het is hier dat de figuur van Aimé Bogaerts voor het eerst opduikt.

Bogaerts, zoon van een onderwijzer en vanaf 1878 zelf onderwijzer bij het Gentse stadsonderwijs, was tussen 1886 en 1896 een van de drijvende krachten achter de vrije liberale school in Sint-Amandsberg. Op het eerste gezicht tekent zich hier een merkwaardige tegenstrijdigheid af: Bogaerts, die de geschiedenis inging als een notoir socialist, verschijnt hier binnen een sterk liberale context. De sleutel hiervoor ligt bij de Cercle progressiste de Gand, waarvan Bogaerts sinds 1890 lid was. Bij de oprichting van de school verenigde de Gentse liberale partij twee verschillende liberale strekkingen: de doctrinair en de progressisten. De beide liberale polen zorgden voor kapitaal; de uitvoerende, dienstverlenende en onderwijstaken waren in handen van de progressisten. Het schoolpubliek bestond voornamelijk uit kinderen van door het socialisme beïnvloede arbeiders. Toen er in de nasleep van de verkiezingen van juni 1890 een breuk kwam binnen de liberale partij, gingen de doctrinair de school boycotten. Ze verweten de progressieve vleugel een te nauwe band met de socialisten. Vanaf dat ogenblik stelden progressisten en socialisten alles in het werk om de school te redden. Dat lukte aanvankelijk ook, maar in 1896 moest ze bij een compleet gebrek aan financiële middelen de deuren definitief sluiten.

Hoewel de Vlaamsgezinde Bogaerts¹⁸ zich aanvankelijk eerder in het liberale kamp situeerde, onder meer door zijn lidmaatschap van het Willemsfonds, koos hij uiteindelijk toch voor de weg van het socialisme. Hij was al sinds 1890 lid van Vooruit, maar werd pas openlijk socialist toen hij in 1893 de Belgische Socialistische Onderwijzersbond stichtte. Vanaf dat ogenblik werd Bogaerts een van de prominente figuren binnen de Gentse socialistische vrijdenkerij. In 1894 werd hij lid van de

Volgende pagina: De Gentse Volkskinderen in Genève, 21 augustus 1903. ►
Bovenaan rechts: Aimé Bogaerts. (Amsab-ISG, Gent)

Socialistische Vrijdenkersbond en stichtte hij een Vlaamse Vrijdenkersfederatie.¹⁹ Kort daarop, in 1895, werd hij stichter-uitgever-hoofredacteur van het vrijdenkerstijdschrift *De Rede*. Bogaerts was onmiskenbaar de drijvende kracht van de Vlaamse Vrijdenkersfederatie: hij schreef talloze vulgariserende brochures en was een onvermoeibaar voordrachthouder in heel Vlaanderen.²⁰ In 1901 zei Bogaerts het onderwijs vaarwel en werd hij hoofredacteur van *Vooruit*.²¹ Toch bleef de pedagogiek hem bezighouden. In de krant, en meer specifiek in zijn *Zondagpraatjes* besteedde hij veel aandacht aan de opvoeding en de verzorging van de kinderen thuis. De laag ontwikkelde, jonge arbeidersvrouwen moesten bijleren over kinderverzorging en hygiëne. Hij schreef ook over kindersterfte en geboortebeperving, en verspreide langs die weg zijn neomalthusiaanse denkbeelden. Daarnaast zette hij zich nog in voor de socialistische vrouwenbeweging.²² Zijn hart lag echter bij de Gentse Volkskinderen. Het maakt van Bogaerts een goed voorbeeld van een socialistische pedagogoog met een anarchistisch tintje, die de praktijk niet uit de weg ging.

De Volkskinderen als reizende kolonie

In de zomer van 1899 organiseerde Aimé Bogaerts voor het eerst een meerdaagse reis voor de Gentse Volkskinderen. Hij haalde zijn inspiratie hiervoor uit verschillende hoeken. In de eerste plaats waren de werklidengenoootschappen die François Laurent had opgericht op het einde van de jaren 1860, ongetwijfeld een belangrijk voorbeeld. Die genootschappen stoelden op het principe van sociale en morele opvoeding, door kinderen en jongeren aan hun gezin te onttrekken. Daarnaast was Bogaerts ook duidelijk beïnvloed door de schoolexcursies die plaatsvonden in het weeshuis van Cempuis in Frankrijk dat Paul Robin had opgericht.²³ Die excursies sloten perfect aan bij Robins ideeën over het belang van een integrale opvoeding. Niet alleen het patroon ervan, maar ook de steden die ze in Frankrijk bezochten, vertoonden grote gelijkenissen met de reizen van de Gentse Volkskinderen.

Op hun eerste reis trokken de Volkskinderen en hun begeleiders twaalf dagen lang te voet en met de trein door België. Onder meer Antwerpen, Mechelen, Brussel, Namen, Seraing en Luik stonden op het programma. 's Voormiddags werd er doorgaans gereisd, in de namiddag speelden de kinderen of bezochten ze 'nijverheidsgestichten'.²⁴ 's Avonds traden ze gewoonlijk op. Een optreden bestond klassiek uit het zingen van liederen, afgewisseld met de opvoering van enkele toneelstukken die Bogaerts zelf had geschreven. De meeste van die toneelstukken hadden een sterk moraliserende inslag en beklemtoonden het belang van respect voor ouderen, de waarde van het beschermen van dieren, of het gevaar van ondankbaarheid en ongevoeligheid. De optredens vonden niet alleen tijdens de grote zomerreizen plaats. Ook in andere periodes van het jaar trokken de kinderen voor een of meerdere dagen naar een Belgische – vaak Waalse – stad om er hun zangspelen te brengen. Hierin manifesteert zich een heel belangrijk aspect van de reizen die Bogaerts organiseerde. Door met de Gentse Volkskinderen naar Waalse steden te trekken, wou hij die steden een voorbeeld stellen van de broederlijkheid die de kern moest

vormen van de socialistische partij.

't Waren heerlijke propagandadagen. De harten worden week, de oogen glinsteren van liefde, hier en daar knipt men een traantje weg. En van die stemming, in de overvolle zalen, maken wij dan telkens gebruik om de toehoorders aan te spreken, om ze te wijzen op de heerlijke toekomst, die de socialistische partij beoogt, op de verbeteringen en oplossingen, die wij voorstaan, op de broederlijkheid, die alle werklieden nauw moet vereenigen, op de plicht der ouders hunne kinderen eene echt socialistische opleiding te bezorgen.'²⁵

In de zomer van 1902 trok Bogaerts samen met de Volkskinderen voor het eerst over de Belgische landsgrenzen voor een veertiendaagse rondreis door Frankrijk, Zwitserland, Duitsland en het Groothertogdom Luxemburg. De daaropvolgende jaren herhaalde die reis zich iedere zomer, met uitzondering van het jaar 1908, toen er geen financiële middelen waren om ze te bekostigen. Voor Bogaerts omvatten de reizen een driedelig doel: 'samenopvoeding en daadwerkelijk onderwijs', 'overal de harten winnen, om zo tot het vormen van kindergroepen aan te zetten' en 'het goede zaad verspreiden, woorden van eendracht en liefde, van samenwerken en vooruitgaan'.²⁶ Hoewel niet geëxpliciteerd, kenden de reizen een vast stramien om die doelstellingen zo optimaal mogelijk te realiseren.

Een eerste opmerkelijk kenmerk van de reizende kolonie was haar 'open einde'. Bogaerts, een paar gezellinnen en ongeveer dertig Volkskinderen tussen 8 en 16 jaar vertrokken meestal midden augustus met de trein vanuit Gent, maar het lag nooit op voorhand vast wanneer het gezelschap opnieuw in Gent zou neerstrijken. Dat had, ondanks de vaak urenlange treinritten en het omvangrijke parcours dat ze aflegden, weinig te maken met praktische zaken, maar veeleer met het enthousiasme waarop Bogaerts zich liet meedrijven. 'Wat wij voorzien hebben, is gebeurd. De vrienden laten ons hier niet vertrekken. Wij offeren ons dus op en blijven hier. Wat een zoele opoffering!'²⁷ Tijdens de rondreis van 1905 bijvoorbeeld verbleven de kinderen acht dagen in Parijs, terwijl daags tevoren in de *Vooruit* nog was aangekondigd dat ze waarschijnlijk vier dagen in Parijs zouden verblijven. 'Maar niets is vast geregeld en enkel in mijn volgende brief zal ik kunnen zeggen wanneer wij terug in Gent zullen aanlanden.'²⁸

De communicatie met het thuisfront vormde een tweede bijzonder kenmerk van de rondreizende kolonie. Bogaerts schreef als hoofredacteur van *Vooruit* bijna dagelijks een reisverslag in de krant. Daarnaast verstuurde hij regelmatig telegrammen en postkaarten 'om de ouders gerust te stellen'.²⁹ Die werden vervolgens aan de ramen van het partijlokaal bevestigd zodat de ouders ze konden komen bekijken. De uitgebreide berichtgeving had niet enkel een informerende functie. Door Bogaerts' geschriften heen wordt duidelijk hoe sterk hij de ouders ook wilde overtuigen van het belang van de hele onderneming voor de morele en sociale ontwikkeling van de kinderen. 'Als al de werkerkinderen elkaar zullen omhelsd hebben in hunne jeugd,

als zij elkander zullen leeren beminnen, zal geen potentaat, hoe machtig ook, ze nog wapens in handen geven om elkander te moorden.’³⁰ Maar het was even cruciaal dat de ouders zich ten volle bewust waren van de rol die hun kinderen speelden in het verwezenlijken van de ‘goede zaak’. De ouders moesten hun kinderen gedurende lange tijd missen, maar hun gemis diende een hoger belang. ‘Vol vertrouwen en liefde hebben de arme gentsche werklieden het duurbaarste wat zij bezitten, hunne eigen kinderen, honderden uren ver gezonden om overal de eenheid der socialistische partij te verkondigen.’³¹

Om dezelfde reden riep Bogaerts op het einde van de reis telkens de ouders en andere leden en sympathisanten van de socialistische partij op om de kinderen bij hun thuiskomst aan het station massaal te verwelkomen. De Volkskinderen moesten ontvangen worden zoals in alle buitenlandse steden: met de fanfare voorop, in stoet, op weg naar het partijlokaal. Of aan Bogaerts’ oproep altijd veel gehoor werd gegeven, is niet meteen duidelijk. Na de thuiskomst uit Parijs in 1905, schreef hij in *Vooruit*: ‘Heel lang was de stoet niet, maar hij had het in zijne breedte.’³²

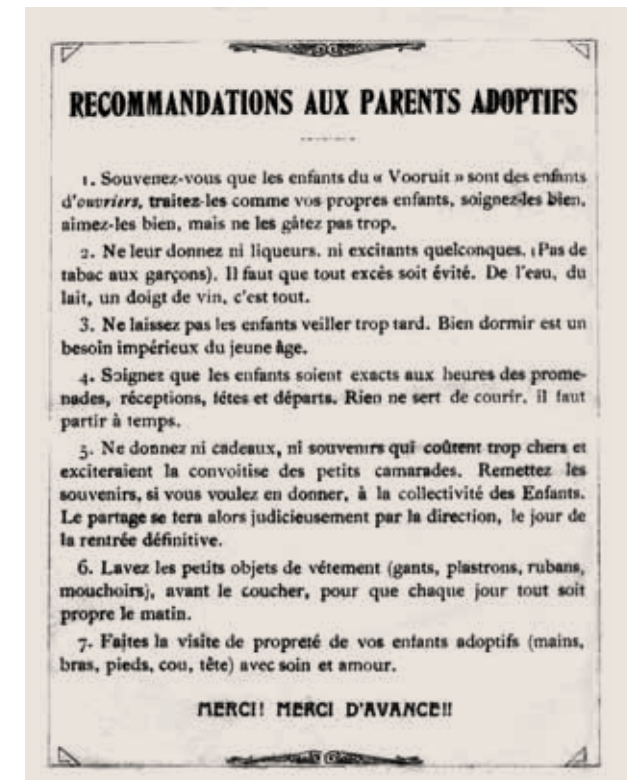
Inhoudelijk vertoonden de reizen in het buitenland hetzelfde patroon als die in België. De groep vertrok telkens met de trein uit Gent en was vervolgens bijna een hele dag onderweg naar de eerste bestemming. In de voormiddag werd er gereisd, met de trein, maar ook te voet. Ter plaatse werd de reizende kolonie meestal onthaald door lokale socialistische organisaties en waardigheidsbekleders, waarna ze in stoet naar het plaatselijke partijlokaal trokken. In de namiddag bezochten ze socialistische verwezenlijkingen en coöperaties, zoals de schaliegroeven in Anger, de lakenfabriek en de Samenwerkende Meubelmakerij van Elboeuf en de Familistère in Guise. Die bezoeken werden afgewisseld met meer toeristische uitstapjes naar zee of wandelingen door het Jura-gebergte.

Elke avond gaven de kinderen een optreden. De verslagen van Bogaerts verhalen de reacties van de lokale bevolking op die optredens met steeds terugkerende superlatieven. ‘Men omhelst de kinders, men draagt ze in triomf. Overal vlaggen, geestdrift, vuur, liefde. Zijn die lieden uitzinnig in dit schoone, schoone land? Dat is niet menselijk meer.’³³ Op het einde van het optreden in Rijsel ‘moest Bogaerts zelf tot de menigte spreken en verzoeken niet meer te biseeren, omdat de kinderen te vermoeid waren.’³⁴ Niet alleen Bogaerts’ relaas kenmerkt zich door onuitputbaar enthousiasme, ook de lokale socialistische pers was heel lovend over ‘les pupilles du *Vooruit*’.

‘Jamais nos chœurs d’opéra, ni même nos chœurs d’amateurs, stylés, n’ont approché de cette perfection. C’est absolument étonnant. [...] Ils dansent, évoluent, font de la gymnastique suédoise, jouent de la pantomime ... que ne savent-ils pas faire?’³⁵

De geestdriftige ontvangst van de kinderen manifesteerde zich ook op momenten dat ze aan de gastgezinnen werden toegewezen. Bogaerts beschrijft taferelen van

Richtlijnen van
Aimé Bogaerts voor
de gastgezinnen.
(Amsab-ISG, Gent,
collectie Gustaaf
Nicaise)

ruziemakende en schreiende vrouwen om koste wat het kost een volkskind in huis te mogen opnemen. Het leidde hem op een bepaald ogenblik tot de verzuchting: ‘Och, konden we onze kinderen maar in stukken snijden, dan gaven we aan elk een brokje mee.’³⁶ Bogaerts stelde enkele richtlijnen op waaraan de gastgezinnen zich moesten houden. In zijn *Recommandations aux parents adoptifs* stond de zorg, de gezondheid en de hygiëne van de volkskinderen centraal. Aan de gastgezinnen vroeg hij om de kinderen goed te verzorgen (geen alcohol, geen tabak, tijd nemen om te wassen), zonder ze te verwennen.³⁷ De moraliserende toon van de zeven richtlijnen was niet enkel voor de kinderen bedoeld, maar ook voor de gastgezinnen zelf: ‘Rien ne sert de courir, il faut partir à temps.’ Het gevecht om de kinderen bezorgde overigens niet alleen Bogaerts, maar ook de lokale organisatoren kopzorgen. Bogaerts citeert de burgemeester van Nouzon: ‘Van al de voorbereidingen tot uwe ontvangst is de moeilijkste zaak het verdeelen der kinderen. Mijn kop is bijna zot geraasd, omdat ik ... vrienden zou bevoordeligd hebben. En verbeeld u, zuchtte hij dan, ik heb er zelf geen durven nemen!’³⁸ Toch waren de Gentse Volkskinderen niet overal even gewild. Iedere reis was er wel een stad die het optreden van de kinderen verbood of boycotte. Zo gaf ‘de reactionaire gemeenteraad’ van Amiens in 1904 geen toestemming om het optreden van de Volkskinderen in ‘den Grooten Cirk’ te laten plaatsvinden.³⁹ In 1905 verbood de burgemeester van Le Havre om vaandels te dragen

Parijs!... aan hemden kleefte dit woord geme-
devoorende voorstellingen voor den geest ge-
voelen van grootte gebouwen, wijde straten
dieke boulevards, lyfden, wille, hant, om
Parijs is een wereld op zich zelve, die mit-
doeren aanloft als in den nacht een schet-
sende lichtbundel de kinders en toren, hem-
en diergs.
En hoerlen hebben er zich niet in verloor ge-
loopen - hoevel zijn er niet hopenloos vergaan
in die menschen, die Holmen had in been,
beken en malen als de baren van den be-
aan edoe.
Ook onze kinderen hadden er het hoofd vol
van... en toen, na een vijf uren lampen zit,
de menschen, Effeltoren als een dierwiltig,
schaduw in het regenachtig verlicht zich
ontoonde, was het een algemeen geroep op
den tuin en beridde zich elk al dardijg,
ook de kinderen, het beret, de pleim in den
strik in orde... om toch in dit menschtig
Parijs goed figuren te maken.
Van de Hoortkatie wachtte een byzondere
sympathieke menigte van reizigers omten
en belangstellenden.
Aardouwt verwelkomde ons in M. Robins,
afgevaardigde van het werkfederaal Comi-
tée, gaf aan onze kinderen een vastachting
niet van goede rozen.
Ook M. Bonnier, afgevaardigde van het

onderwijsend spelschool, en M. Chomay, afge-
vaardigde der angeltuchyous, hoorden de
Volkskinderen verwelkomen.
Van elke de groep zek of roep en in een rijt
spijhuis werd de kinderen van echt komend
maal opgediend.
Wat hoorden allen veruondende vogels op een
ruite praet... en ook... voor elke spijzen.
Alune reaminat met bode, spij gewetel kon-
komert met ruursaut, in doort onghende
vich met kus, die moeder waait maakte for-
shapenbord - offenkart, vache amanklen,
poullin, royn, champagne... wat weten
wij nog al?
Dan het nagerecht werd gezongen door de
kinderen, ook door de vanden die met ons
aan tafel zaten en de kinderen maar al te
oel genegenheid bevoeren en ze alles, alles,
dubbel in dit wilden doen proeven.
M. Roiller, professor aan de Sorbonne, sprek
tot de kinderen enige eenvoudige doch ver-
uende woorden en verklaarde dat men in
hem niet liet of dat kind hieldigde, maar
het gedacht dat zij zich genwoordigden, de
arbeid humer oieldes, de roem in het ayen-
brenpunt voorbeeld van Vooruit.
Gied Bogaerts antwoorde in lyde uit wat
eene mischting als de Volkskinderen te beke-
kenen had door de doekomst en hoe ons doel
was niet genouwen te maken en dierwiltig
te doen, maar het gedacht te verspreiden om

door de kindergroepen te komen tot een men-
niger en spoediger verbredering der volke
Geduchig wordt spoken door luidruchtige toeping
thuygen maderbroken en elk Hondde te met het
doortel overal de krachten in te spannen om
thuyge kindergroepen tot Hand te brengen.
* * *
Naar... daar zijn de breaks! blont het veldra
- en inderdaad twee prachtige open waqnd,
elt met vijf paarden beredmen, Honden ons
op te wachten.
Na quig het naar het opya, over de dierke
boudesdelt, voorbij den Louvre, de Concorde,
langt de Seine, voorbij de Sorbonne, naar het
Lanthou.
Wij beochten de onderaardse graven van
Housman, Voltaire, Hugo, Barlot, mi.
dan naar het Luxemburg, de Lulikolen, Jards
teplaat, om eindelijc deet in een spijhuis
aan te landen, waar wierom de tafel Hou
gelekt.
Van avond, strakt des, gwen wij een gest in de
maal der Gedachtenroprakte.
Wier iel alles met goed vergaan in morgen iel
- en wij aan de kinden dan meer nieuws
Honden van onze reis, die zek als een droom
ntroet, vol genougen in begochelingen.
G. B. Morgen gaan we naar Versailles.

Fragment uit het dagboek
van Jos Lamacq over de reis
van de Volkskinderen naar
Parijs. (Amsab-ISG, Gent)

en stoeten te vormen. Het publiek mocht geen liederen zingen ter gelegenheid van de komst van de Volkskinderen. 'Wat een ezel!!!! Er komen dertig socialistische kinderen in zijne stad, met bloemen in de handen, de lach op de lippen, het zachte, hoopvolle kinderlied van vrede en menschenliefde aanheffende en die stapelzotte gek ... heeft schrik.'⁴⁰

De avond van ieder optreden eindigde steevast met een toespraak van Aimé Bogaerts. Hij verhaalde de geschiedenis van de Gentse vakbonden en coöperaties en zette daarbij sterk in de verf hoe de Gentse arbeidersbeweging tot een mas-sabeweging aan het uitgroeien was door de klemtoon te leggen op het collectief.⁴¹ Hij beschouwde Gent als 'de leermeesteres van heel Frankrijk' en stimuleerde de buitenlandse steden om vergelijkbare initiatieven te nemen.⁴² Zijn oproep steunde daarbij op een heel duidelijk geloof in de vooruitgang van de maatschappij. Er was nood om een nieuwe, krachtige samenleving te bouwen. 'We moeten zorgen dat achter ons een jonger geslacht gereed staat, verstandiger, beter ingelicht, knapper, sterker, strijdvaardiger dan wij. Wij moeten opvolgers hebben in wie 't socialisme als het ware met de spieren is mede gegroeid.'⁴³ Bogaerts hamerde daarbij op het belang om kindergroeperingen op te richten en verwees systematisch naar steden als Angers, Rouen en Sotteville, die het voorbeeld van de Gentse Volkskinderen al gevolgd hadden. Toen de Volkskinderen in 1905 op het stadhuis van Parijs ontvangen

werden, luidde het dat 'het groote Parijs nog mist wat het socialistische Gent met zoveel kennis en toewijding heeft kunnen tot stand brengen, hunne georganiseerde jeugd'.⁴⁴ Bogaerts doorspekte zijn toespraken met emoties en pathetiek, wat hem bij zijn tegenstanders de bijnaam 'de schreeummuule' opleverde. Tijdens zijn redevoering bij de thuiskomst van de Volkskinderen in 1902 stelde Bogaerts hierover: 'Vrienden, onze vijanden noemen mij "de schreeummuule", maar wanneer ik zulke tooneelen zie, dan ween ik gaarne.'⁴⁵ De optredens en toespraken duurden meestal tot laat in de avond, of liever, de nacht. Bogaerts wees regelmatig op de vermoeidheid bij de kinderen als gevolg van het late uur waarop ze gingen slapen. Dat was alvast in tegenstrijd met regel nummer drie van zijn *Recommandations aux parents adoptifs* die stelde: 'Ne laissez pas les enfants veiller trop tard. Bien dormir est un besoin imperium du jeune âge.' 'Maar als men goede propaganda maakt, is vermoeidheid niet te tellen', aldus Bogaerts.⁴⁶

Bogaerts' initiatief inspireerde socialistische militanten uit andere Belgische steden en gemeenten, zoals bijvoorbeeld Leuven en Jette. Ook in het buitenland kende de reizende kolonie navolging. De meest gekende epigoon waren Les Enfants du Peuple van het Franse Saint-Claude. De groep werd kort na het Gentse bezoek in september 1902 opgericht en maakte deel uit van de socialistische coöperatie La Fraternelle in de Jura. In 1907 bracht de Franse kolonie een bezoek aan de Gentse kameraden.⁴⁷

Het Gentse volkskind als een kind 'at risk'. Het belang van de integrale opvoeding

Zoals we in de inleiding al aangaven, willen we de Gentse Volkskinderen interpreteren tegen de achtergrond van het kind *at risk*. Twee elementen zijn daarbij van belang: het kind beschermen tegen opvoeding en onderwijs die al te klerikaal waren, en tegen een al te sterke inmenging van de staat in hun leven. Het kind dat in Bogaerts gedachtegoed centraal staat, is het kind als sociaal wezen dat zijn verantwoordelijkheid opneemt voor het collectief. Een gevolg van dat laatste is de grote klemtoon die Bogaerts legde op het belang van vredesopvoeding. De staat met zijn militair apparaat gold als tegenvoorbeeld van het vreedzame 'bohemerleven' dat Bogaerts met de reizende kolonie voor ogen had.⁴⁸ Hij had vrij progressieve ideeën op het relationele vlak en pleitte voor communes en familistères. Als aanhanger van wat hij een 'Sociale Wereldrepubliek' noemde, komt zijn aversie voor het militaire en het politionele herhaaldelijk in zijn verslagen terug.⁴⁹ Toen de kinderen op hun tocht door België langs een legerkazerne passeerden, luidde het: "Plus d'armes, citoyens! Que la paix féconde le sillon!" Aan de poort der kazerne stormen de kanonnen buiten en onze kinderen zien de droeve tuigen nieuwsgierig na. "Plus d'armes, citoyens!", zingen zij opnieuw en één onzer roept luid: "Die daar gaan leren moorden, wij, kinderen, gaan leren leven."⁵⁰ Of over de Belin, een berg van 600 meter hoog die in 1870 als versterkingsburcht was ingericht en die de Volkskinderen in 1903 op een reis door Frankrijk beklommen, schreef hij:

'Als men ziet wat reuzenwerken hier zijn uitgevoerd en dat men denken wil hoeveel miljoenen hier zijn verspilld aan thans reeds afgedankte forten, dan kan men zich een juist gedacht vormen van de menselijke domheid, die in oorlog voeren en militarisme nog een noodzakelijk kwaad ziet!'⁵¹

Daarnaast vormden ook de kerk en het godsdienstonderwijs het onderwerp van scherpe aanvallen. Bogaerts, op dat ogenblik voorzitter van de Gentse Socialistische Vrijdenkersbond, was een van de drijvende krachten achter de propaganda voor het officiële onderwijs en voerde bij de ouders campagne om vrijstelling van godsdienstlessen in de stadsscholen te verkrijgen. Bogaerts stond voor een rationalistische school, antidogmatisch en antiklerikaal. De ene keer uitte zich dat heel expliciet. 'De lamlendigheid moet bestreden worden, alsook de zwakheid, van de arme kleinen over te leveren aan het klerikalisme, voor een broodkaartje of eene bedsargie [een wollen deken]. De armoede is een kwaad beest, maar de vergiftiging van het hart en de hersenen der kinderen is een onherstelbaar ongeluk.'⁵² Op andere momenten ging Bogaerts subtieler te werk. In zijn *Herinneringen uit mijne kinderjaren. Eenige anekdoten* vertelt Jos Lamarq, een van de gewezen volkskinderen, hoe de kinderen op een gegeven ogenblik op tocht waren en een oude dorpspastoor met een 'verschrompeld gelaat' tegenkwamen.⁵³ De kinderen verheugden zich al op 'het verzekeren van een spottend onthaal', maar Bogaerts maande hen aan de oude man

eerbied te betuigen. Bogaerts en de dorpspastoor raakten in een kort gesprek met elkaar, waarna hij suggereerde dat de pastoor door die ontmoeting bijna bekeerd werd. 'Met betraande oogen en bevende stem groette hij deze jeugd welke van stad tot stad, van land tot land, de breede gedachte van broederlijkheid en vrede ging verkonden in een wereld gezuiverd van alle vooroordeel en dogma.'⁵⁴ Het antikaatholieke en antireligieuze karakter vormde een rode draad door de initiatieven van de Volkskinderen heen. Kort na het ontstaan werd er op zondagochtend, het ogenblik van de misviering, gestart met ontmoetingen die morele emancipatie op het oog hadden. Die bijeenkomsten werden als een alternatief voor het dogmatische discours van de katholieke kerk beschouwd.⁵⁵

Beide elementen – het antiklerikalisme en het streven naar een beperkte invloed van de staat op de kinderen – verenigen zich in wat Paul Robin (1837-1912) omschreef als een *éducation intégrale*. Die *éducation* of *instruction générale* steunt in de eerste plaats op de idee van gelijkheid onder de mensen.⁵⁶ Ieder mens moet al zijn fysieke en intellectuele mogelijkheden kunnen ontwikkelen, om zo een bijdrage te leveren aan de maatschappij waarin hij leeft. Ten tweede verdedigde Robin de stelling dat alle waarheids- en rechtvaardigheidsvraagstukken op een wetenschappelijke manier onderzocht moesten worden. Hij was ervan overtuigd dat als ge vulgariseerde wetenschappelijke inzichten via het onderwijs overgedragen zouden worden, de nieuwe sociale orde als vanzelf tevoorschijn zou komen. De term 'integrale instructie/opvoeding' zou Robin bij de Franse utopische socialist Charles Fourier gehaald hebben. Fourier steunde op begrippen als zelfbestuur, *learning by doing*, en de commune als tegenpool voor de gefragmenteerde mens. Die elementen waren ook in Bogaerts' reizende kolonie heel duidelijk terug te vinden. Bogaerts zag de kolonie niet als een aanvulling op het onderwijs, maar omschreef haar eerder in termen van een correctie op alles wat op school fout liep.

'Er worden daar aan onze kinderen eene massa begrippen ingepompt die met onze principes weinig overeenstemmen, het gedurig ophemelen van een onnuttig en kostelijk koningschap, het berusten in maatschappelijke toestanden die wij als doorslecht aanzien, het bewieroken van wetten en verordeningen die wij zoo spoedig mogelijk willen omver halen.'⁵⁷

Daartegenover plaatst Bogaerts het reizen, zingen, wandelen en samen spreken. 'Onze reizende kolonie is het beste bewijs dat het kind behoefte heeft aan zien, aan ondervinden. Woorden en zedenpreken baten weinig – de natuur, de zaak, de handeling is honderdvoud krachtiger bij onderwijs en opvoeding dan alle boekengeschrift of kakschool doceeren.'⁵⁸ Of zoals *Le Jura Socialiste* het in 1902 stelde:

'Sous le rire et la gaité des enfants, leur incomparable éducateur a introduit la grande pensée de rénovation sociale que poursuit le socialisme international. C'est contre la haine, contre la guerre, contre toutes les op-

pressions morales ou physiques de l'être humain que sont dirigés chants, pantomimes ou opérettes et tous les petits apportent tant de feu dans l'expression, de conviction dans le regard, de douceur dans le geste, que les plus rébarbatifs se sentent émus devant l'accent de fraternité et d'amour qui s'échappe des lèvres roses de ces enfants qui comprennent déjà leur rôle de propagandistes d'avenir.'⁵⁹

Zowel Fourier als Robin zagen in de Familistère van Guise een toonbeeld van de integrale opvoeding. Het werd beschreven als een educatief systeem, waarbij de kinderen van de *associés* op zeer jonge leeftijd door de collectiviteit werden opgevangen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Familistère van Guise een klassieker werd tijdens de reizen van de Volkskinderen naar Frankrijk. In de jaren 1890 moet er een behoorlijk intens contact tussen Robin en Bogaerts geweest zijn. Zo nodigde Bogaerts Robin in 1893 naar Gent uit om samen de Session internationale de pédagogie te organiseren. Die bijeenkomst mondde uit in de oprichting van de Association universelle d'éducation intégrale, die echter nooit op volle snelheid geraakte. Naast Bogaerts en Robin zetelde onder meer ook Alexis Sluys, directeur van de Brusselse stedelijke normaalschool, in het bestuurscomité. In 1899 vergezelde Robin de Volkskinderen gedurende enkele dagen op hun tiendaagse reis door België.⁶⁰ Het jaar daarop ontving Robin opnieuw een uitnodiging van Bogaerts. De bedoeling was 'une sorte de temple familial anarchiste' op te richten, maar dat opzet mislukte.⁶¹

Integrale opvoeding versus propaganda: een tegenstrijdigheid

Een cruciale vraag in dit artikel luidt: waren de kinderen *at risk* of waren ze *taking risks*? Je zou kunnen zeggen geen van beide of allebei. Het hangt van de invalshoek af, van de visies op kind en maatschappij. Neem nu de toenmalige politieke verhouding in een ongenueanceerde voorstelling, katholieken en socialisten recht tegenover elkaar, treffend geïllustreerd door twee cartoons: kinderen die openbare scholen (= kweekvijvers voor socialisten) bezochten, verlieten ze als boefjes of als gedegenereerde bourgeois, als varkens⁶²; kinderen die katholieke scholen bezochten werden volgegaten met religieuze prullaria en zo dom en passief gehouden.⁶³ Beide groepen beschouwden bijgevolg de kinderen van de anderen als een risico voor de maatschappij. Maar op die manier is natuurlijk elk kind een kind *at risk*.

De Volkskinderen werden meegesleurd met Bogaerts, die de tegenstrijdige socialist belichaamde. Een aantal voorbeelden. We wezen er al op dat Bogaerts het moeilijk had met de liberale werkmansgenootschappen, meer specifiek met het sterk moraliserende karakter ervan. Maar Bogaerts toonde zich een goede liberale leerling, en tegelijk een goede socialist in het moraliseren van het kind-zijn met het oog op toekomstig burgerschap. Zijn gedichten en toneelstukken, die soms verschenen onder zijn pseudoniem Johan, zitten compleet in dat patroon. Naast uiteraard de socialistische boodschap (vrede, wereldbroederschap ...) kwamen de moraliserende

Cartoons waarin respectievelijk de katholieke en openbare scholen werden gehekeld.
(uit: Jeffrey TYSENS, *Om de schone ziel van 't kind. Het onderwijsproject als een breuklijn in de Belgische politiek*, p. 121 en Karel DE CLERCK, Bie DE GRAEVE, Frank SIMON, *Dag Meester ... Facetten uit het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940)*, p. 173)

vingerwijzingen van de werkmansgenootschappen er ruim in aan bod. Bogaerts schreef zelfs een gedicht *Werken en leren*, wellicht niet toevallig ook de naam van een werkmansgenootschap.⁶⁴ Ook het optreden van de Volkskinderen tijdens de carnavalperiode vormde een uitstekende gelegenheid om morele opwaardering na te streven:

'Zoo [met zingen en toneelspeken] hebben de Volkskinderen den Karnaval doorgebracht. Wat dunkt u? Is het niet veel beter dan al het gemeene straatlopen met maskers – het brullen van dubbelzinnige liedjes – het opgieten van massa's drank? En geeft het "canaille" hier weerom niet een verheven en navolgenswaard voorbeeld? Waar zijn de echte volksbeschavers?'⁶⁵

Ook de fotomontage die Bogaerts kreeg ter gelegenheid van de eerste buitenlandse trip is treffend. Daarop staan foto's van de Volkskinderen omringd met moraliserende wijsheden. Naast de gebruikelijke vermeldingen 'Socialisme' en 'Wereldvrede', staat er 'Kunst veredelt', 'Kloeke lichamen sterke geesten', 'Verheft u door studie', 'Alle wetenschap verheft den mensch', 'Luiheid kweekt alle kwaad' en 'Arbeid adelt' te

De meesten van die vrijdenkers behoorden tot het intellectueel meer betrokken, 'bewuste' deel van de socialistische partij. Die groep vormde echter een minderheid en in 1913 werden de vrijdenkersorganisaties zelfs gedesaffiliëerd van de partij. Die vond dat hun antiklerikalisme de electorale expansie op het Vlaamse platteland verhinderde.⁷⁶ Het gevolg daarvan was dat de Gentse Volkskinderen na Bogaerts overlijden uitdoofden.

Waren de Volkskinderen *taking risks*? Je kan hen bekijken als de zachte kant van het socialisme. Zo werden ze ook voorgesteld en gefotografeerd – in tegenstelling met het combattieve, veroverende socialisme, dat het kapitalisme op de korrel nam en bijvoorbeeld met de nodige pathos het trotse zelfbeeld van de stakende en demonstrerende arbeider verspreidde. Bogaerts wilde dat een kind verandering teweegbracht op een meer vreedzame manier. De wijze waarop de Gentse Volkskinderen werden voorgesteld, doet ons eerder denken aan 'the wondrous innocent child' zoals beschreven door Gary Cross⁷⁷: het kind dat sterke emotionele reacties teweegbrengt en van wie men tegelijk verwacht dat het ons naar een nieuwe en betere samenleving leidt. Volgens Cross staat het kind dan voor een minzame propaganda die mensen gelukkig maakt en hen doet geloven dat een schitterende toekomst aanvangt met knappe en sociale kinderen.

Toch kregen de Volkskinderen een flinke portie zelfzekerheid en redzaamheid mee, zoals blijkt uit verscheidene getuigenissen. Ze onderhielden een correspondentie met de personen die ze tijdens hun reizen hadden ontmoet en creëerden een netwerk van hartsvriend(inn)en. Soms kwam er een liefdesaffaire van, die na wat brieven schrijven weer uitdoofde. De kinderen waren toekomstmakers, voorbereiders van een nieuwe wereld, zoals Edward Bellamy beschreef in *Looking Backward 2000-1887*, een onder socialistische onderwijzers populaire utopische novelle.⁷⁸ Die kinderen zouden hun kroost in de gepaste levensbeschouwing opvoeden en oefenden nu al een gunstige invloed op hun ouders uit. Of zoals Doctor Leete het in *Looking Backward* verwoordde: 'There is no task so unselfish, so necessarily without return, though the heart is well rewarded, as the nurture of the children who are to make the world for one another when we are gone.'⁷⁹

Nochtans kan je je niet van de indruk ontdoen dat de Volkskinderen fungeerden als propagandamachientjes, die voor hun uitstappen een allesbehalve kinderlijk ritme kregen opgelegd en zeer volgzzaam ondergingen wat Bogaerts voorschreef. Nergens troffen we een vleugje weerstand aan, hoewel een van de 'strafste' herinneringen van de kinderen als een speelse daad van protest beschouwd kan worden: ze wierpen stiekem eten door het venster, een harde *saucisson luxembourgeois* die de Gentse magen niet lustten.⁸⁰ De kinderen, meestal meisjes, werden in de socialistische etalage geplaatst, als bewijsstukken van triomferend socialisme, ingeschakeld voor ideologische doeleinden, onttrokken aan de kerk, maar evenzeer beperkt in hun vrijheid. Tegelijk speelde de reizende kolonie een belangrijke rol in de financiële ondersteuning van het Gentse socialistische apparaat. In *Le Jura Socialiste* van 20 september 1902 stonden de opbrengsten van twee concerten van

de Gentse Volkskinderen in Saint-Claude (80 en 715 Belgische frank), die naar Vooruit werden doorgeschoven.⁸¹

Bogaerts' pedagogische project zat uiteindelijk toch niet helemaal in de libertaire sfeer. Met de vrijheid als doel, door educatieve en culturele – niet-gewelddadige – actie voorop te stellen om zo veel mogelijk mensen te emanciperen, en met de integrale opvoeding en de co-educatie als methode kan je van een anarchistische invloed spreken. Maar met de rationele en wetenschappelijke houding stokte het. Het was makkelijker om de dogma's die de kerk proclameerde te verwerpen, dan staatsinmenging, als instrument van ongelijkheid en sociaal onrecht, af te wijzen.

¹ Guy VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Antwerpen/Gent: Hadewijch/AMSAB, 1995, p. 20.

² *Vooruit*, 27/07/1902.

³ Jeroen DEKKER, Children at Risk in History: a Story of Expansion. In: *Paedagogica Historica*, 45(2009)1-2, pp. 17-36.

⁴ Over het concept 'children at risk', zie de recente publicaties van Christine MAYER, Ingrid LOHMANN en Ian GROSVENOR in *Children and Youth at Risk*, een speciaal nummer van *Paedagogica Historica*, XLV(2009)1-2 en Christine MAYER, Ingrid LOHMANN, Ian GROSVENOR (red.), *Children and Youth at Risk. Historical and International Perspectives*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009.

⁵ Frank SIMON & Dirk VAN DAMME, François Laurent en de sociale kwestie. Een offensief beschavingsdefensief. In: Johan ERAUW e.a. (red.), *Liber memorialis François Laurent 1810-1887*, Brussel: Story-Scientia, 1989, pp. 109-164; Frank SIMON & Dirk VAN DAMME, Education and moral improvement in a Belgian industrial town (1860-90). François Laurent (1810-87) and the working classes in Ghent. In: *History of Education*, 22(1993)1, pp. 63-84.

⁶ Frank SIMON & Dirk VAN DAMME, Education and moral improvement [...], p. 117.

⁷ *Vooruit*, 08/09/1900.

⁸ Call for papers, SHCY Biennial Conference, UC-Berkeley, July 10-12, 2009. In: *Newslet-*

ter. Society for the History of Childhood and Youth, (2008)12.

⁹ Guy VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent* [...], p. 9.

¹⁰ Frank SIMON & Dirk VAN DAMME, Education and moral improvement [...], p. 65.

¹¹ Guy VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent* [...], pp. 9 en 14.

¹² Guy VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent* [...], pp. 20-21.

¹³ *Le Jura Socialiste*, (1902)27.

¹⁴ Guy VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent* [...], p. 72.

¹⁵ Frank SIMON & Dirk VAN DAMME, Education and moral improvement [...], p. 69, voetnoot 25.

¹⁶ Frank SIMON & Dirk VAN DAMME, Education and moral improvement [...], p. 78.

¹⁷ Hiermee stopt ook elke overeenkomst tussen het schoolje in Sint-Amandsberg en het indertijd beruchte rationalistische weeshuis van Cempuis, waar een goed omlijnde opvoedingstheorie en -praktijk achter stak: *l'éducation intégrale* van Paul Robin. Verder in de tekst komen we daar nog op terug.

¹⁸ Maarten VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I*, Tielt/Gent: Lannoo/Amsab-ISG, 2005.

- 19** Guy VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent* [...], p. 242.
- 20** Jeffrey TYSENS, Ontstaan en ontwikkeling van de vrijdenkersbeweging in Vlaanderen. In: *1789-1989, 200 jaar vrijzinnigheid in België*, Charleroi: Centre d'action laïque, 1989, pp. 24-25.
- 21** Guy VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent* [...], p. 242.
- 22** Frank SIMON, Bogaerts, Amatus. In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, (1981)9, pp. 47-54; Julie CARLIER, Emilie Claeys (1855-1943), een adepte van August Bebel's 'vrije huwelijk'? Een 'grote oefening' in historische kritiek: het persoonlijke en het politieke in een socialistisch-feministische strijd aan het einde van de 19e eeuw. In: *Brood & Rozen*, (2008)3, p. 16. Zie ook Christophe VERBRUGGEN & Julie CARLIER, An Entangled History of Ideas and Ideals. Feminism, Social and Educational Reform in Children's Libraries in Belgium before the First World War. In: *Paedagogica Historica*, 45(2009)3, pp. 291-308.
- 23** Alexis SLUYS, *Mémoires d'un pédagogue*, Brussel: Ligue de l'enseignement, 1939, pp. 123-131.
- 24** *Vooruit*, 07/08/1899.
- 25** *Vooruit*, 08/06/1901.
- 26** *Vooruit*, 01/09/1901.
- 27** *Vooruit*, 22/08/1902.
- 28** *Vooruit*, 28/08/1905.
- 29** *Vooruit*, 13/08/1903.
- 30** *Vooruit*, 14/08/1900.
- 31** *Vooruit*, 28/08/1902.
- 32** *Vooruit*, 06/09/1905.
- 33** *Vooruit*, 20/08/1902.
- 34** *Vooruit*, 13/08/1902.
- 35** *Journal de Caen*, 1905. Zie: Yves DE BAETS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Volkskinderen*, Erps-Kwerps: De Baets, 2008. Uitgave op basis van het familiearchief uit de jaren 1902 tot 1913 van Elvire Josephina Leopoldina De Baets, lid van de Volkskinderen en Gewezen Volkskinderen.
- 36** *Vooruit*, 10/08/1904.
- 37** Yves DE BAETS, *Bijdrage tot de geschiedenis* [...].
- 38** *Vooruit*, 09/08/1904.
- 39** *Vooruit*, 24/08/1904.
- 40** *Vooruit*, 18/08/1905.
- 41** *Le Journal de Caen*, 1905.
- 42** *Vooruit*, 18/11/1903.
- 43** *Vooruit*, 06/09/1901.
- 44** *Vooruit*, 05/09/1905.
- 45** *Vooruit*, 27/08/1902.
- 46** *Vooruit*, 29/08/1905.
- 47** Alain MÉLO, *Une maison pour le peuple à Saint-Claude: 1880-1940*, Saint-Claude: La Fraternelle, 1995; *Le Jura Socialiste*, (1902)36; Archives de la Maison du Peuple, Saint-Claude, Jura, France.
- 48** *Vooruit*, 01/09/1899.
- 49** Maarten VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland* [...], pp. 258-259.
- 50** *Vooruit*, 08/08/1900.
- 51** *Vooruit*, 23/08/1903.
- 52** *Vooruit*, 08/09/1900.
- 53** Amsab-ISG, Archief Victor en Jos Lamarcq, nr. 136, Jos Lamarcq, *Herinneringen uit mijne kinderjaren. Eenige anekdoten*, p. XI.
- 54** Amsab-ISG, Archief Victor en Jos Lamarcq, nr. 136, Jos Lamarcq, *Herinneringen* [...], p. XI.
- 55** *Le Jura Socialiste*, (1903)6.
- 56** Hans-Ulrich GRUNDER, *Anarchistische Erziehung als libertaire Reformpädagogik. Geschichte – Modelle – Beispiele*, Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren, 2007; Paul HALENS, *Dolen of dwalen. Paul Robin (1837-1912): pedagoog-anarchist-vrijmetselaar*, Brussel: VUBPRESS, 1999; Michael P. SMITH, *The Libertarians and Education*, Londen: George Allen & Unwin, 1983, pp. 18-61.
- 57** *Vooruit*, 06/09/1901.
- 58** *Vooruit*, 21/08/1902.
- 59** *Le Jura Socialiste*, (1902)36.
- 60** *Vooruit*, 31/08/1899.
- 61** Paul HALENS, *Dolen of dwalen* [...], p. 138.
- 62** Karel DE CLERCK, Bie DE GRAEVE, Frank SIMON, *Dag meester, goedmorgen zuster, goedemiddag juffrouw. Facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940)*, Tielt/Weesp: Lannoo, 1984, p. 173.
- 63** Jeffrey TYSENS, *Om de schone ziel van 't kind ... Het onderwijsconflict als een breuklijn in de Belgische politiek*, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen/Liberaal Archief, 1998, p. 121.
- 64** Aimé BOGAERTS, *Volledige werken. Kindergedichten, liederen en tooneeltjes, socialistische zangen en cantaten, tooneelwerken en zangspelen*, Gent: Het Licht, 1925.
- 65** *Vooruit*, 22/02/1901.
- 66** Aimé BOGAERTS, *Volledige werken* [...].
- 67** Amsab-ISG, Archief Victor en Jos Lamarcq, nr. 136, Jos Lamarcq, *Herinneringen* [...].
- 68** Frank SIMON, De relaties van de Belgische Socialistische Onderwijzersbond met de Belgische Werkliedenpartij, 1893-1896. In: Karel DE CLERCK & Henk VAN DAELE (red.), *Professor R.L. Plancke 70. Getuigenissen en bijdragen*, Gent: CSHP, 1981, pp. 141-158.
- 69** Nathalie BRÉMAND, *Les socialismes et l'enfance. Expérimentation et utopie (1830-1870)*, Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2008.
- 70** Hans-Ulrich GRUNDER, *Anarchistische Erziehung* [...], p. 176; Over tegenstrijdigheden in pedagogiek, zie: Marc DEPAEPE, Frank SIMON, Angelo VAN GORP (red.), *Paradoxen van pedagogisering. Handboek pedagogische historiografie*, Leuven/Voorburg: Acco, 2005.
- 71** Maurits DE VROEDE, Francisco Ferrer et la Ligue Internationale pour l'éducation rationnelle de l'enfance. In: *Paedagogica Historica*, 19(1979)2, pp. 278-295; Michael P. SMITH, *The Libertarians* [...]; Jean-François MARCHAT, Francisco Ferrer, un solidariste libertaire en Éducation nouvelle. In: Annick OHAYON, Dominique OTTAVI, Antoine SAVOYE (red.), *L'Éducation nouvelle, histoire, présence et devenir*, Bern: Peter Lang, 2004, pp. 67-92, 278-295; Francisco FERRER Y GUARDIA, *La escuela moderna*, introductie door Luis Miguel Lázaro, Jordi Monés en Pere Solà, Madrid: Biblioteca Nueva, 2010; Pere SOLÀ I GUSSINYER (red.), Centenari Ferrer y Guàrdia: in balance historiogràfic i pedagógic. In: *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, 16(2010), pp. 1-208 (themanummer).
- 72** *Vooruit*, 13/10/1909.
- 73** Tentoonstelling Francisco Ferrer. 100 ans après son execution. Les avatars d'une image, Université libre de Bruxelles, 11/09-17/10/2009. Zie het supplement van *Espaces de liberté*, september 2009 (artikels van Anne MORELLI, Marie-Jo SANCHEZ BENITO en Pasquale NARDONE); Francisco FERRER Y GUARDIA, *L'École Moderne. Explication posthume et finalité de l'enseignement rationnel*, Brussel: Couleur Livres, 2009; Albert ESTERUELAS TEIXIDÓ, Cent anys de pedagogia llibertària: el deixant de Francesc Ferrer i Guàrdia. In: *Temps d'Educació*, (2009)37, pp. 73-86.
- 74** *Vooruit*, 22/10/1909.
- 75** *Vooruit*, 21/10/1909.
- 76** Guy VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent* [...], pp. 129 en 256; Baudouin GROESSENS, L'influence de la libre pensée dans l'idéologie scolaire du socialisme belge (fin 19e-début 20e s.). In: *Brood & Rozen*, (1998)2, pp. 38-41.
- 77** Gary CROSS, *The Cute and The Cool. Wondrous Innocence and Modern American Children's Culture*, New York: Oxford University Press, 2004.
- 78** Een droom. In: *Ons Woord. Tolk der Antwerpsche onderwijsvereniging Diesterweg*, (1899)6, pp. 132-136; Richard G. OLSON, *Science and Scientism in Nineteenth-Century Europe*, Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 2008, pp. 264-267.
- 79** Edward BELLAMY, *Looking Backward 2000-1887*, hoofdstuk 25 (eerste uitgave: 1888), zie: <http://xroads.virginia.edu/~hyper/BELLAMY/toc.html>, laatst geraadpleegd op 04/05/2011.
- 80** Amsab-ISG, Archief Victor en Jos Lamarcq, nr. 136, Jos Lamarcq, *Herinneringen* [...], pp. VIII-IX.
- 81** *Le Jura Socialiste*, (1902)36.

De vlijt stond in de lucht geschreven

De Aalsterse pers over rookhinder en luchtvervuiling van 1850 tot 1930

‘Na Brussel, Antwerpen, Gent en Luik prijkt de stad Aalst, wiens noeste vlijt en werkzaamheid in de lucht geschreven is met den rook die uit de menigvuldige fabrieken opstijgt.’¹

In mei 2009 vond in Aalst een tentoonstelling plaats over ‘belforten van de arbeid’. De bezoekers konden er kennismaken met de fabrieksstad Aalst, een stad die in de tweede helft van de 19e eeuw opviel door het grote aantal fabrieksschoorstenen. Die domineerden tot ver in de 20e eeuw het stadsbeeld. Toen in 1926 de eerste ‘handelsfoor’ in Aalst werd georganiseerd, trachtte de stad met toeristische zegels bezoekers aan te trekken. Een van de twaalf zegels was een panorama met de hoge schoorstenen en hun typische zwarte rook. Zwarte rook en andere emissies hebben onze taal verrijkt. De voorbije decennia maakten we kennis met woorden als ozonconcentratie, broeikasgas en smogalarm, maar de fenomenen zelf zijn heel wat ouder. Klachten over vervuiling zijn evenmin nieuw, al klinkt het protest nu luider. Protesten en reacties uit de periode 1850-1930, zoals ze destijds in Aalsterse kranten werden verwoord, liggen aan de basis van dit artikel.

De roep om steenkool en de veranderde luchtkwaliteit

In deze bijdrage ga ik op zoek naar getuigenissen over de waarneembare rook en eventuele andere vormen van luchtvervuiling in Aalst. De industriële luchtvervuiling was uiteraard geen typisch Aalsters verschijnsel, en daarom verwijs ik nu en dan naar studies over andere steden waarin gelijkaardige problemen in een historische context werden onderzocht.

Beeld van Aalst vanaf het Esplanadeplein. In het midden de Kattestraat met op de achtergrond het Belfort. Links, vermoedelijk op het eiland Chipka, schrijft een schoorsteen de Aalsterse vlijt in de lucht. (privécollectie Romain van de Maele)

Belgische fabrieksschoorstenen maakten alleszins indruk op reizigers uit minder geïndustrialiseerde landen. Na een bezoek aan België in 1901 had de Deense schrijver Johannes Jørgensen het over het industriële landschap, en zijn landgenoot J.T. Lundbye schreef in 1916: ‘Als je door België reist, zie je overal slanke fabrieksschoorstenen die getuigen van de grote vlijt van de bevolking.’²

Op 22 december 1910 nam het Aalsterse blad *De Denderbode* stelling tegen de grote steenkoolhonger. De schrijver van het artikel zag meer heil in de relatief nieuwe energiebron elektriciteit. De steenkoolvoorraad was beperkt, luidde de redenering, en aan het sas liep er ‘genoeg water verloren om veel meer elektriciteit voort te brengen dan er nodig is om de stad te verlichten, en eenen grooten watermolen te doen draaien’.³ Het pleidooi tegen het grote steenkoolverbruik steunde, zoals dat al eerder in Engeland het geval was⁴, op economische overwegingen, niet op bezorgdheid om de luchtkwaliteit en de schadelijke effecten van de rook op mensen, dieren, planten en gebouwen. Dezelfde krant vroeg vijf jaar eerder, op 21 december 1905 onder de titel *Een en ander*, al aandacht voor windmolens als ‘electriciteitsvoortbrengers’. De redacteur schreef dat er in Denemarken en Silezië met windmolens werd geëxperimenteerd. Hij vestigde de aandacht op de molen van Wittkeil, die voldoende energie produceerde om de stad en een naburig kasteel te verlichten en de talrijke motoren in de stad te laten draaien. Het artikel nam het grote steenkoolverbruik

Briefkaart van de dekenfabriek en spinnerij Roos, Geerinckx-De Naeyer, opgericht in 1901. Overzicht van de vestigingen met indrukwekkende schoorstenen in Aalst en elders. (privécollectie Romain van de Maele)

en de rookhinder niet onder de loep, maar bevatte wel aanbevelingen voor het efficiënte gebruik van windmolens als energiebron. Tijdens het interbellum werd in België met bestaande windmolens geëxperimenteerd, maar er werd wellicht te weinig rekening gehouden met de technische aanbevelingen die het opwekken van ‘schone’ energie ook toen hadden kunnen doen slagen.⁵

Dat de luchtkwaliteit in Aalst en andere fabriekssteden in de 19e eeuw wezenlijk veranderd was, beschreef *De Denderbode* al (impliciet) op 31 oktober 1892: ‘In het vallen neemt de sneeuw het roet onzer schouwen en stoomtuigen mede, alsook wat de brouwerijen en fabrieken in de lucht zenden.’⁶ Hoewel sneeuw vooral uit water bestond, gaf kokend sneeuwwater ‘een reuk van verbrand leder en eene vuile bruine kleur, met zwart zinksel’. Aan die vaststelling voegde de schrijver terecht de volgende opmerking toe: ‘De sneeuw is dus de filter of zuiveraar der lucht, de slechte dampen en mikroben medevoerende.’ Het positieve effect van de sneeuwval was echter beperkt in de tijd, want bij dooi verdampte het vuile smeltwater ‘in de lage luchtruimte waarin wij leven’.

Men had in die tijd echter meer angst voor stank dan voor rook. Rook werd lange tijd als een ontsmettingsmiddel beschouwd. Het besef dat die ook schadelijk was, drong slechts langzaam door. Alleen zwarte rook of rook die geurhinder veroorzaakte, werd met wantrouwen bekeken. Op weg naar Lourdes hield een Aalsterse reiziger in 1926 halt aan de Franse grens. Daar noteerde hij: ‘Toerkonje en Roubaix met hun talrijke fabrieken en nijverheden van allen aard zenden den zwarten rook

hunner lange schouwen de lucht in. “Houdt maar de vensterkens dicht anders verstikken we nog!”⁷

Toen in Aalst een elektriciteitscentrale in gebruik werd genomen, beantwoordde die niet aan het beeld dat *De Denderbode* in 1910 had opgeroepen. De centrale lag niet aan het sas, maar toch aan de Dender (Erembodegemstraat). Er moesten enorme hoeveelheden steenkool worden aangevoerd en het transport gebeurde met aken. De centrale van de Société intercommunale belge d’électricité gaf aanleiding tot heel wat klachten. Het stadsbestuur riep de tussenkomst van het provinciebestuur in. Dat bevestigde de gegrondheid van de klachten en in een brief van 12 september 1928 legde de gouverneur aan de centrale nieuwe exploitatievoorwaarden op.⁸ Ze moest apparatuur installeren om de rook te zuiveren. Als de zuivering met water gebeurde, mocht het water pas na ‘klaring’ geloosd worden. Bijna twee jaar later regende het volgens Alfred Nichels nog steeds klachten. In een toespraak voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 19 februari 1930 wees de socialistische volksvertegenwoordiger erop dat de voorwaarden die het provinciebestuur had opgelegd nog steeds geen effect hadden: ‘Het zal weldra twee jaar zijn, dat de bevolking zich te beklagen heeft over den rook en aschregen die de schouwen van dit fabriek dagelijksch de stad inzendt.’⁹ Nichels wees erop dat de rook en de ‘aschregen’ schadelijk waren voor de was die aan drooglijnen hing en voor de kleding van mensen die door de stad wandelden. In de zomer moest je je tuin ontvluchten omdat diezelfde as ook daar neerdwarrelde. Wie naar het stadspark trok, moest ‘zich haasten een schuilplaats te zoeken in een herberg of achter een muur’. Niet alleen de vijvers in het park en het gras en de bloemen werden aangetast. De schade en de hinder werden door de politie en een deurwaarder vastgesteld, maar de centrale bleef rook en as spuwen. Nichels vroeg aan de bevoegde minister om de elektriciteitsmaatschappij tot de orde te roepen. De vervuiling trof niet alleen de Aalsterse bevolking, maar volgens de spreker ook de inwoners van de omliggende gemeenten. Het negatieve effect op de gezondheid kreeg geen aandacht.

Wie eventueel op een gunstig milieueffect had gehoopt, kwam bedrogen uit, maar dat bleek niet alleen in Aalst zo te zijn. Tussen 1920 en 1930 nam de luchtvervuiling in Londen nog toe door het stijgende elektriciteitsverbruik. Ook daar braakten de schoorstenen rook en andere milieuverontreinigende stoffen uit.¹⁰ Leipzig kreeg in 1929 de hoogste fabrieksschoorsteen van Europa om de zwarte rook van de elektriciteitscentrale van de stad te laten wegdrijven, of zoals *De Volksstem* het plastisch omschreef: het was een schoorsteen ‘welke haren zwarten rook op 155 meters in het ruim jaagt’.¹¹

De fabrieksstad Aalst

In *Onder de giftige rook van Chipka*. Louis Paul Boon en de fabrieksstad Aalst hangt de literatuurwetenschapper Kris Humbeeck zijn verhaal op aan een dubbele cesuur: de inhuldiging van het station in 1856 en de installatie van stoommachines in een aantal Aalsterse fabrieken.¹² Nog vóór de trein voor het eerst in Aalst stopte, had

een aantal industriële al 'stoomtuigen' geïnstalleerd¹³, en die verslonden steenkool. Twintig jaar na de komst van de trein, in 1876, stond er in *De Denderbode*: 'De kolen zijn voor de nijverheid heden zoo noodig als het brood voor het leven.'¹⁴

Aalst was in 1910 de vijfde belangrijkste industriestad van België. Om die rangorde nog meer glans te geven, wees *De Volksstem* erop dat Aalst zelfs de eerste plaats bekleedde als rekening werd gehouden met het aantal inwoners.¹⁵ De triomfalistische bijdrage lag in het verlengde van een stelling die bijna twintig jaar eerder in *De Denderbode* werd verdedigd: 'De arbeid moet den schoorsteen doen rooken; het is van den arbeid dat alles moet komen.'¹⁶ In Engeland kon men dezelfde boodschap horen¹⁷ en in de berijmde lofzang *Het lied der werkers* werd de rook een belangrijk element: 'Een kroon van rook omkransd de schouw/ De wielen gieren, stampen./ Daar staat de werker bij 't getouw/ In vuile lucht en dampen.'¹⁸ In de mijnstreek werden niet alleen de schoorstenen bezongen, maar ook de 'terrils'.¹⁹

In 1893 werd in *De Denderbode* nochtans een Duitse uitvinding besproken die de rookontwikkeling drastisch zou beperken. De gepatenteerde uitvinding was bedoeld voor industriële toepassingen, niet voor particuliere woningen. 'Welk ontzaglijke hoeveelheid rook zouden wij kwijt raken wanneer het Duitsche stelsel op alle groote nijverheden in dit land werd toegepast.' Het leven zou veel aangenamer zijn 'zonder met zwavel beladen rookkolommen' die de lucht werden ingeblazen.²⁰ Het was immers die (stads)lucht die iedereen moest inademen. Ongeveer twintig jaar later, in 1913, verscheen in dezelfde krant een artikel waarin het lawaai, de drukte en de vervuiling op de korrel werden genomen. In het ironisch getinte *De strijd voor 't leven*, een leuze die kennelijk alle ontwikkelingen – ook de negatieve – legitimeerde, werd onder andere de volgende (retorische) vraag gesteld: 'Waarom die vuile en groote rook, die wij uit de fabrieksschouwen zien opstijgen?'²¹ De lezer werd geconfronteerd met uiteenlopende vragen waarop steeds hetzelfde sociaaldarwinistische antwoord volgde. Alles hield verband met de strijd voor het leven. De auteur van het artikel in *De Denderbode* nam een enigszins antimodernistische houding aan. Hij stelde niet echt het wereldbeeld in vraag, maar richtte zich op de negatieve effecten van de moderne productietechnieken. Ongeveer drie jaar later publiceerde Petrus van Nuffel in *De Volksstem* het eerste deel van *De geschiedenis van het begijnhof* en ook hij liet een kritische stem horen: 'Geleund tegen den eeuwenouden bornput, aan den welken de tijd zich tevergeefs de tanden stomp knaagt, wendde ik de oogen naar de woelige fabriekstad met hare hooge schouwen, die bij dof zuchtend mechaniekgestamp, vuile smook ten hemel spuwen.'²²

Een van de fabrieken die je vanuit het begijnhof kon zien, was de glucosefabriek op het eiland Chipka. Over de rook die uit de schoorstenen van de fabriek opsteeg, heb ik in de bestudeerde kranten geen klachten gevonden. Er was wel sprake van geurhinder, toegeschreven aan een nieuwe fabriek van ammoniakzouten. Toen een reporter van *De Denderbode* zich in 1877 naar de Zaat en het goederenstation begaf om klachten over die geurhinder te onderzoeken, nam hij een fletse geur waar 'om er van op uw achterste te vallen, gelijk men hier in Aalst zegt'. Die flauwe, fletse geur was misschien niet schadelijk, schreef de onderzoeker, maar zijn beeldspraak

was treffend. De geur kwam echter niet van de ammoniak-, maar van de glucosefabriek. Bij navraag bleek immers dat de buurtbewoners over een ander soort stank hadden geklaagd, die ze waarnamen zowel op dagen dat de ammoniakfabriek in bedrijf was als op andere dagen.²³

Ook omwille van geurhinder liet het stadsbestuur in 1886 zowel de fabriek van scheikundige meststoffen (Eeman & Cie.) als het zanddepot van Petrus Huylebroeck op de Zaat afbreken.²⁴ Er kwam een nieuwe meststoffenfabriek, die tussen 1922 en 1924 meermaals aan bod kwam in de gemeenteraad.²⁵ Het was opnieuw stankoverlast die de gemoederen beroerde. De fabriek lag iets verder van het stadscentrum, maar wel in de nabijheid van de dichtbevolkte Molendries. In *Recht en Vrijheid* werd het probleem op ironische wijze gemeld: 'De menschen van de Hoogvesten, 't Sas, Eiland Chipka en Onderwijsstraat, worden dikwijls begunstigd met eenen fijnen reuk! Zou de gezondheidscommissie daaromtrent geen onderzoek instellen om er de oorzaak van te kennen.'²⁶ De auteur liet in het midden wie de geurhinder veroorzaakte.

In 1927 besteedde *De Volksstem* aandacht aan de lucht in de grote agglomeraties. In de grote steden was er geen zuivere lucht meer, want 'de dampkring hing vol stof, herkomstig van den rook der schoorstenen en gedroogde uitwerpselen van menschen en dieren.'²⁷

Asregen

Het begrip 'asregen' wordt meestal gebruikt in verband met een vulkaanuitbarsting, maar in Aalst dook het begrip ook op in een industriële en ecologische context. Tijdens de gemeenteraad van 25 februari 1927 had gemeenteraadslid Bocqué het over de 'schade en ongemakken die veroorzaakt worden door den rook, gemengd met fijne korrels assche, die uit de schouw der electriciteitsfabriek ontsnapt'. Hij vroeg het college van burgemeester en schepenen om de elektriciteitsmaatschappij op haar verantwoordelijkheid te wijzen en aan te dringen op een schadevergoeding voor landbouwers, hoveniers en andere inwoners. De voorzitter antwoordde dat het gemeentebestuur inlichtingen had gevraagd aan het ministerie van Arbeid en Nijverheid.²⁸ De politiecommissaris werd in die periode met een onderzoek belast en er werd ook een deurwaarder ingeschakeld. Wie schade had geleden, kon inderdaad een vergoeding eisen. Al in 1866 bepaalde een vonnis van een Brusselse rechtbank dat 'wanneer eene fabriek op den nabygelegen eygendom eenen zwarten, dikken rook verspreyd, evenals koolstof, dat het regenwater bederft, tot zoverre dat men het moeylyk zonder filteren gebruyken kan, en dat vlekken maakt op het in de hoven te droogen hangende linnen' er 'een reden tot herstelling' bestond. De regel gold ook wanneer een fabriek nu en dan een ondraaglijke stank verspreidde of wanneer de werking 'eener stoommachien aan den eygendom des gebuers een schokking teweeg brengt, die zyne nachtrust stoort'.²⁹ De uitspraak lijkt gebaseerd te zijn op artikels uit het Burgerlijk Wetboek, maar de rechtbank had toen ook al naar de prille Belgische hinderwetgeving kunnen verwijzen.³⁰

Op 3 maart 1928 richtte het gemeentebestuur van Aalst zich tot het provinciebestuur, dat – zoals eerder vermeld – nieuwe voorwaarden oplegde, maar in november 1930 meldde het socialistische weekblad *Recht en Vrijheid* dat er nog steeds asregen uit de schoorstenen van de elektriciteitscentrale neerddarrelde. Het blad vroeg het gemeentebestuur ‘handelend’ op te treden.³¹ In hetzelfde nummer verscheen een kort bericht onder de titel *Zou het waar zijn?*. De auteur ervan had klachten gekregen over ‘aschregen van de fabriek “l’Eolienne”, gelegen in de Hertshage’. Wie schade geleden had, werd aangespoord om dit zo snel mogelijk te signaleren. Zo kon men de klachten bundelen en zich tot het stadsbestuur wenden.³² L’Eolienne was een weverij die zichzelf voorstelde als ‘Tissage Mécanique de Soieries’, gevestigd in de toenmalige rue du Cerf 53.

Een briefkaart van de Tissage & Teinturerie d’Alost, aan de Brusselsesteenweg, illustreert trouwens beter dan de berichten in *Recht en Vrijheid* de zwarte rookpluimen die uit de schoorstenen van de elektriciteitscentrale en de fabriek opstegen. Tussen beide rijdt een stoomlocomotief in de richting van Brussel en op de voorgrond dokkert de stoomtram in de richting van Aalst. De stoomtuigen blazen overtuigend rook de lucht in. De kaart is een mengeling van een hyperrealistische en een symbolische weergave van de vlijt die in de lucht geschreven stond.

Het gebruik van steenkool en gas

In Engeland werd op heel wat plaatsen op geringe diepte steenkool aangetroffen. Tijdens de Romeinse bezetting werd er al gebruik van gemaakt en vanaf de 13e eeuw werd vanuit het noorden steenkool verscheept naar Londen, waar de brandstof voor productiedoeleinden werd aangewend.³³ Ook in België werd, volgens een eerste versie van de geschiedenis, tijdens de Romeinse periode steenkool gevonden, maar de brandstof werd pas vanaf de 19e eeuw op grote schaal gebruikt, nadat men kennis had gemaakt met de productietechniek van cokes. Voor het cokestijdperk werd houtskool gebruikt om ijzererts te smelten.³⁴ Een andere versie luidt dat een smid de brandstof in 1197 ontdekte in de omgeving van Luik. De smid en zijn buren trachtten de vindplaats geheim te houden, maar dat lukte niet, en er ontstond spoedig een vraag naar kolen. Vanaf toen begon men putten te graven om de diepere lagen aan de oppervlakte te brengen.³⁵ Door de eeuwen heen – en vooral in de 19e en 20e eeuw – werd steenkool ‘de maat van alle dingen’, zoals de Duitse industrieel en fysicus Friedrich Siemens het ooit formuleerde.³⁶

Het industriële verbruik van steenkool was in de 19e eeuw – alleszins in Londen – veel groter dan het huishoudelijke verbruik, en toch waren het de vele woningen die de lucht in de hoofdstad het meest vervuilden.³⁷ Het verschil werd ten dele toegeschreven aan het minder efficiënte steenkoolverbruik in woningen en aan de kwaliteit van de kolen. De vlam van vette steenkool was ‘gezellig’, maar de verbranding ging met veel rookontwikkeling gepaard. Veel Engelsen waren gehecht aan een openhaardvuur. Er ging niet alleen veel warmte verloren door de schoorsteen, de verbranding van de kolen was ook minder volledig dan op industriële stook-

Briefkaart van de Tissage & Teinturerie d’Alost, opgericht in 1929.
Op de achtergrond de elektriciteitscentrale. (privécollectie Romain van de Maele)

plaatsen. In België stonden in de meeste woningen kachels. Die hadden een beter rendement dan openhaarden.

In een kort artikel, *De wereldstad Londen*, verzamelde *De Denderbode* een aantal data over het aantal huizen, gasfabrieken, riolen, het steenkoolverbruik ... in Londen. Het genoemde steenkoolverbruik was identiek aan de hoeveelheid die Peter Thorsheim in zijn geschiedenis van de rookontwikkeling in Londen vermeldt. Merkwaardig is wel dat *De Denderbode* de aandacht vestigde op de betere mortaliteitsstatistieken die Londen in vergelijking met andere steden kon voorleggen. De krant schreef dit toe aan het ‘onnoemelijk aantal pleinen, tuinen en parken, die voldoende verluchting geven’.³⁸

In 1890 woonden er in Aalst 25.544 mensen. De stad telde vrij veel fabrieken. De rook boven Chipka en andere wijken was ook in Aalst grotendeels het gevolg van het huishoudelijke verbruik van steenkool. Aan het eind van de 19e eeuw wees de Aalsterse gasfabriek meermaals indirect op de rook die uit de huizenrijen opsteeg. De bewoners kregen de raad om in de keuken gasvuren te gebruiken. ‘Dit is zuiver, gemakkelijk en spaarzaam’, luidde de boodschap.³⁹ Een andere advertentie zette de vele voordelen ervan op een rijtje en wees op de zuiverheid van gas: geen stof of as, geen rook en geen onaangename geur.⁴⁰ Over de gevaren en het vervuilende karakter van de gasproductie werd er vanzelfsprekend met geen woord gerept.

Gasvervuiling werd in 1906 uitvoerig besproken in *De Weergalm*. Het Ieperse blad wees op de mogelijke gevaren voor de volksgezondheid. In Ieper was volgens de auteur het gas niet gezuiverd en het bevatte ‘een groote hoeveelheid gezwavelde

waterstof of zwavelzuur. [...] De “gezwavelde waterstof”, of “stinkend gas” is een geweldig vergift. Het is doodelijk indien de atmosfeer van een bewoond vertrek er inhoudt, al ware het maar een kubiekmeter op 250 kubiekmeters lucht!’⁴¹ Nieuwe analysetechnieken toonden aan dat zwavelzuur in de nabijheid van gasfabrieken een vrij gewoon verschijnsel was. In 1900 vestigde *De Denderbode* de aandacht op enkele weersverschijnselen. De krant ging daarbij ook in op de samenstelling van lucht. Naast stikstof (4/5) bevat lucht zuurstof (1/5) en andere gassen, maar volgens de auteur kwamen ‘koolzuur, solfer, phosphor en andere dampen die van de aarde opstijgen’ slechts in geringe mate in de lucht voor.⁴² In de omgeving van gasfabrieken ging die stelling niet op.

In de bestudeerde kranten heb ik geen ‘milieuklachten’ – een term die toen nog niet bestond – gevonden waarin met een beschuldigende vinger naar de Aalsterse gasfabriek werd gewezen.

Roet, mist en rook

De verbranding van steenkool gaat onvermijdelijk met roetvorming gepaard, een restproduct waarvan de effecten gekend waren in de land- en tuinbouw. Roet werd onder andere gebruikt om insecten te bestrijden. Eigenaardig is wel dat bij de aanbeveling om schouwroet te gebruiken bij de ajuin- en preiteelt, niet naar de schadelijkheid voor mensen en huisdieren werd verwezen.⁴³ In fabriekssteden sloeg heel wat roet neer. In Londen viel er jaarlijks gemiddeld 353 ton (daarbij ook straatstof) per vierkante mijl, in Birmingham zelfs 400 ton. Minder zichtbaar, maar even schadelijk was de uitstoot van zwavelverbindingen. In Manchester ontdekte men dat de concentratie zwavelverbindingen honderd keer hoger was op mistige dagen dan op dagen zonder mist. Volgens een bericht dat in januari 1904 in *De Denderbode* verscheen, had mist, zoals regen, een zuiverend effect.⁴⁴ De schaal van de Aalsterse problematiek was niet vergelijkbaar met die van Engelse industriesteden, maar de schadelijke effecten van rook, eventueel in combinatie met mist, deden zich ook langs de Dender voor.

Een combinatie van mist en rook heeft in het verleden meermaals catastrofale gevolgen gehad. Roetdeeltjes en andere verontreinigende stoffen die door de mist werden neergeslagen, lagen aan de basis van het woord smog – een samentrekking van *smoke* en *fog* –, een fenomeen dat niet alleen in Engeland voorkwam. De bekendste Engelse smogpiek is wellicht die van december 1952. Na de Tweede Wereldoorlog kon de in 1947 genationaliseerde steenkoolindustrie niet voldoen aan de vraag. Voor de winter van 1952 kondigde de National Coal Board aan dat er vanaf 1 december 1952 wel voldoende *nutty slack*, kolenslib met kleine kolen, kon geleverd worden als brandstof voor woningen. *Nutty slack* gaf veel rook af. Vier dagen nadat je die in de gewenste hoeveelheid kon aankopen, steeg de mortaliteit in Londen op dramatische wijze. Door een combinatie van rook met ongunstige weersomstandigheden – onder andere een temperatuursinversie – werd Londen in smog gehuld. De zichtbaarheid was vrijwel tot nul gedaald. Na enkele dagen verminderde zelfs het licht in een aantal

grote zalen, de smog drong door in de gebouwen. Het aantal spoedopnames steeg zo sterk dat een aantal ziekenhuizen patiënten weigerden. Het algemene besef van de gezondheidsproblemen die de smog veroorzaakte, drong slechts langzaam door. In de smogweek overleden in de Engelse hoofdstad 4703 mensen, in dezelfde periode een jaar eerder waren dat er 1852. Uit een statistisch onderzoek van de mortaliteit en van de zwaveldioxide-emissies bleek de piek van beide verschijnselen volledig samen te vallen.⁴⁵

Een, alle verhoudingen in acht genomen, vergelijkbaar probleem deed zich in december 1930 in de Maasvallei voor. Het werd vrij uitvoerig besproken in *De Volksstem*. Er vielen 67 doden toen Engis en omgeving in een – volgens sommige getuigen – gele mist werd gehuld. Er werd druk gespeculeerd over dit ongewone verschijnsel. In een van de verklaringen werd een onderscheid gemaakt tussen warme en koude gassen. De eerste bereiken de hogere luchtlagen, de tweede blijven hangen. Men achtte het onvermijdelijk dat op een of andere dag de uitstoot van koude gassen tot ‘ongewone’ mortaliteitscijfers zou leiden.⁴⁶ Ter plaatse werd er veeleer aan uitwasemingen van de zinkfabriek Nouvelle Montagne gedacht.⁴⁷ Dat was geen toevallige denkpiste. Bij de productie van zink ontstaat een enorme hoeveelheid zwavelzuuranhydride dat niet mag ontsnappen. Om dat te voorkomen, wordt het product opgevangen en omgezet in zwavelzuur, dat onder meer in meststoffen wordt verwerkt. Een accidentele uitstoot van het anhydride was inderdaad een mogelijke oorzaak van de ramp. Een andere expert dacht aan de aanwezigheid van ammoniakgas, afkomstig van de ontploffing van een ammoniaktank.⁴⁸ Na enkele dagen werd aangenomen ‘dat de giftnevel toch moet ontstaan zijn uit de vergiftigde uitwasemingen uit de fabrieken’.⁴⁹ Ook die veronderstelling was legitiem, want hoogovens laten grote hoeveelheden gas ontsnappen waarvan de helft uit koolmonoxide bestaat. Ook in Oostakker zou in dezelfde periode een dikke vervuilde mist gezondheidsproblemen veroorzaakt hebben.⁵⁰ Vergelijkbare problemen werden in Aalst niet gemeld, hoewel er in het eerste kwart van de 20e eeuw aan de Tragel toch ook heel wat verontreinigende stoffen uit de fabrieken ontsnapten.

Wij gaan de hel afbreken en bouwen een viscosefabriek

Op 4 december 1904 meldde *De Denderbode* dat een naamloze vennootschap een terrein langs de Dender had aangekocht om er een fabriek voor de productie van kunstzijde te vestigen.⁵¹ De viscosefabriek lokte voor en na de Eerste Wereldoorlog heel wat negatieve reacties uit. Niet alleen de lonen werden op de korrel genomen, ook het milieu – wel in de engere zin van werkomgeving – werd meermaals belicht. Het productieproces werd vergeleken met het bedrijf van Lucifer.⁵² In *Een raad aan Lucifer* klonk het voorstel als volgt:

‘Vooreerst zult gij niet meer moeten branden en stoken,
Gij spaart daarbij uw solfer, pek en teer,
Gij zult de boozen niet meer moeten koken,

Bedrijvigheid aan de Boudewijnkaai (nu Pierre Corneliskaai). Deze kaai en de Zwartehoekbrug (op de achtergrond) werden voltooid in 1890. De schoorstenen tonen aan dat dit stadsdeel een grote industriële aantrekkingskracht had. (privécollectie Romain van de Maele)

En g'hebt in uw paleis geen rook of hitte meer,
 maar
 Dan moet g'aan de duivels bevelen,
 Dat zij wegwerpen hun gerief,
 [...]
 Wij gaan te saam de hel afbreken,
 En zetten een Viscose-fabriek.'

De uitwasemingen vulden niet alleen de fabriekshallen, ze hadden ongetwijfeld ook schadelijke effecten in de omgeving van de fabriek. De fabriek was nog maar enkele jaren geopend toen een werkstaking uitbrak die heel wat inkt deed vloeien. In augustus 1909 richtte *Recht en Vrijheid* zich in een lang artikel tot de bevolking van Aalst en de omliggende gemeenten. 'Het Viscosefabriek is het ongezondste van de gansche stad', schreven A. Nichels en H. Lefevre. Elke dag verlieten een aantal werknemers ziek de fabriek. 'Waarom dan niet elders gaan werken, zullen er wellicht naïeve mensen vragen, doch deze moeten weten dat het moeiëlijk is om werk te vinden, dat het getal werklozen groot is, en den strijd om 't leven erg.'⁵³ Enkele weken later belichtte het blad de werkomstandigheden heel uitvoerig. Er werd gewezen op de 'onbekendheid' van het product en op de vele chemische pro-

cessen waarbij onder meer zwavelzuur werd gebruikt. Veel arbeiders en arbeidsters hadden maagproblemen en neus- of mondbloedingen. Andere werknemers leden aan huidziekten. In de kelder en in de spinnerij hing een verpestende stank en het werk werd niet gecompenseerd door een aangepast loon. Veel werknemers moesten voortdurend bij de apotheker aankloppen en ze spendeerden een belangrijk deel van hun inkomen aan geneesmiddelen.⁵⁴ De toon was militant en het milieuaspect kreeg vrij veel aandacht. Tegelijkertijd beschreef het artikel ook de zwakke positie van de werknemers. Er was heel wat werkloosheid en het lag niet voor de hand een andere werkgever te vinden.

In 1930, ruim twintig jaar later, vroeg *Recht en Vrijheid* opnieuw aandacht voor klachten over dampen en huidproblemen. Aanvankelijk gebeurde dat in zeer scherpe bewoordingen. De vakbond deed een beroep op het gezondheidstoezicht om de werkomstandigheden te laten onderzoeken. Charles Hannick, de secretaris van de Textielarbeiderscentrale, vergeleek de toestand in de Aalsterse fabriek met de misdaden die in Congo waren begaan.⁵⁵ Uit een tweede artikel in hetzelfde nummer van *Recht en Vrijheid* blijkt dat er ongeveer 1600 mensen in de viscosefabriek werkten.⁵⁶ Precies dat grote aantal werknemers maakte de vakbond min of meer vleugellam. Er heerste crisis in de textielsector en in de kunstzijdenijverheid. In juni, enkele dagen voor het artikel van Hannick verscheen, had de directie van de fabriek al te kennen gegeven dat werklieden die de fabriek verlieten niet vervangen zouden worden.⁵⁷

Het gebrek aan brood verwees de interesse voor gezondheids- en milieuproblemen naar de achtergrond. Tot die vaststelling kwam ook Christophe Verbruggen in zijn onderzoek. In zijn analyse van de perceptie van milieuhinder in Gent tijdens de 19e eeuw toont hij aan dat het voor de overheid eenvoudiger was om aan ondernemers een bedrijfsvergunning te weigeren in tijden van economische voorspoed.⁵⁸ De weigeringen werden niet alleen door gezondheids- of milieuoverwegingen ingegeven, er speelden ook andere motieven mee, zoals de vrees voor een dalende waarde van onroerende goederen. De arbeiders van hun kant hadden maar één zorg: werkgelegenheid.⁵⁹

'A smokeless chimney is a signal of despair'

In 1907 schreef John W. Graham in verband met het rookprobleem in Engeland: 'It will be the task of the future social historian to explain why the English of our time were content to live in dirty and gloomy air.'⁶⁰ Het staat niet vast dat de mensen echt gelukkig waren met de rook en het roet, maar zonder kwam er geen brood op tafel – en dat was ook in Aalst het geval. Zwijgen en werken was veelal de boodschap. Alleen bij stankoverlast – en die was zelden het directe gevolg van het steenkoolverbruik – werd wel eens aan de alarmbel getrokken. Voorts riepen fabrieksschoorstenen een dubbel gevoel op: fierheid als een rookpluim de lucht sierde, verslagenheid als er geen rook te bespeuren viel of als te veel mensen in de omgeving ziek werden.

De ‘milieuklachten’ in de Aalsterse kranten tonen aan dat luchtvervuiling ook in kleinere industriesteden een opvallend probleem was, maar de hinder werd meestal minder belangrijk geacht dan een zo groot mogelijke tewerkstelling. Rook werd gezien als een noodzakelijk nevenverschijnsel, een barometer van economisch succes en sociale vooruitgang. *The smokeless chimney*, een gedicht dat in de tweede helft van de 19e eeuw werd verkocht om de werkloze textielarbeiders in Lancashire te steunen, bevatte de volgende versregels: ‘Ah! to them each smokeless chimney/ Is a signal of despair./ They see hunger, sickness, ruin/ Written in that pure, bright air.’⁶¹ De Aalsterse textielarbeiders dachten ongetwijfeld in vergelijkbare beelden. De combinatie van een hoge tewerkstellingsgraad en schone energie was voor de meesten niet veel meer dan een vage toekomstdroom.

- 1 Stadsnieuws. De nijverheid der stad Aalst. In: *De Volksstem*, 17/10/1910, p. 3.
- 2 Johannes JØRGENSEN, *Mit livs legende V*, Kopenhagen: Gyldendalske Boghandel/ Nordisk Forlag, 1924, pp. 85 en 95; J.T. LUNDBYE, *Belgien som industriland*. In: Kai FRIIS-MØLLER (red.), *Belgien*, Kopenhagen: V. Pios Boghandel, 1916, p. 182; Naar de concentratie van fabrieksschoorstenen in Gent verwees de Lierse schrijver Anton Bergmann al in 1874: TONY (Anton BERGMANN), *Ernest Staes*, Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1944, p. 78; M. STRUNGE, *Carl den Danske, Fyrste af Flandern*, Kopenhagen: Levin & Munksgaard, 1937, p. 130.
- 3 Watermolens. In: *De Denderbode*, 22/12/1910, p. 2.
- 4 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution. Coal, Smoke, and Culture in Britain since 1800*, Athens: Ohio University Press, 2006, p. 4.
- 5 Zie: Lieven DENEWET, Windmolens en -turbines: ‘schoon’ versus ‘lelijk’? Traditionele Vlaamse windmolens die elektriciteit opwekken. In: *Land in zicht*, 80(2011)1, pp. 49-53.
- 6 De sneeuw. In: *De Denderbode*, 31/01/1892, p. 2 en 04/12/1892, p. 2.
- 7 Naar Lisieux en Lourdes. In: *De Volksstem*, 04/08/1926, p. 1.
- 8 Stadsnieuws. Stedelijk bestuur van Aalst. In: *De Volksstem*, 13/10/1928, p. 3.
- 9 Het zwart van het elektriekfabriek te Aalst. In: *Recht en Vrijheid*, 02/03/1930, p. 1. Zie ook: In de kamer. In: *Recht en Vrijheid*, 23/02/1930, p. 1.
- 10 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, pp. 135-136.
- 11 De hoogste fabriekschouw van Europa. In: *De Volksstem*, 06/11/1929, p. 2.
- 12 Door de kanalisatie van de Dender ontstond nabij het stadscentrum een eiland dat de bevolking het eiland Chipka noemde. Het toponiem is een verbastering van het Bulgaarse Shipka, waar in het laatste kwart van de 19e eeuw een Bulgaars-Russische coalitie de Turken verdreef. De slag bij Shipka riep beelden van chaos en vernietiging op. Op het eiland, tussen de meanderende en de gekanaliseerde Dender, barstte de industriële activiteit weldra uit haar voegen. Als kind woonde Louis Paul Boon enige tijd op het eiland Chipka, dat een grote rol speelt in zijn boek over de Aalsterse anarchisten: *De zwarte hand* (1976).
- 13 Kris HUMBEECK, *Onder de giftige rook van Chipka. Louis Paul Boon en de fabriekstad Aalst*, Gent/Amsterdam: Ludion/Querido, 1999, p. 14.
- 14 *De Denderbode*, 23/01/1876, p. 1.
- 15 Stadsnieuws. De nijverheid der stad Aalst. In: *De Volksstem*, 17/10/1910, p. 3.
- 16 Welke zijn de beste banken. In: *De Denderbode*, 19/01/1893, p. 1.
- 17 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, pp. 106-107.
- 18 Het lied der werkers. In: *De Werkman*, 25/02/1910, p. 2.
- 19 Bruno NOTTEBOOM, ‘Ouvrons les yeux!’ *Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België 1890-1940*, UGent, doctoraal proefschrift, 2009, p. 157.
- 20 Kolen zonder rook. In: *De Denderbode*, 06/04/1893, p. 1.
- 21 De strijd voor ’t leven. In: *De Denderbode*, 30/01/1913, p. 1.
- 22 Petrus VAN NUFFEL, De geschiedenis van het begijnhof van Sinte Katharina op den Zavel te Aalst I. In: *De Volksstem*, 26/11/1916, p. 2.
- 23 *De Denderbode*, 10/06/1877, p. 2.
- 24 Petrus VAN NUFFEL, *Historiek der oude straten, markten, pleinen en gebouwen der stad Aalst*, Gent: Mens en Natuur, 1991, p. 150.
- 25 *De Volksstem*, 29/10/1924, p. 3 en *Recht en Vrijheid*, 10/12/1922, p. 2 en 02/11/1924, p. 2.
- 26 *Recht en Vrijheid*, 03/09/1922, p. 2.
- 27 Geneeskraft der lucht. In: *De Volksstem*, 12/10/1927.
- 28 Gemeenteraadzitting van vrijdag 25 februari l.l. In: *Recht en Vrijheid*, 06/03/1927, p. 2.
- 29 *De Denderbode*, 12/08/1866, p. 2.
- 30 Voor de ontwikkeling van de Belgische hinderwetgeving, zie: Christophe VERBRUGGEN, *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent*, Gent: Academia Press, 2002, p. 26 e.v.
- 31 Aalst. Handelend optreden. In: *Recht en Vrijheid*, 16/11/1930, p. 2.
- 32 Aalst. Zou het waar zijn? In: *Recht en Vrijheid*, 16/11/1930, p. 2.
- 33 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, p. 2-3.
- 34 R. RONCART, *Kort begrip der Belgische economie*, Brussel: Nationale Commissie voor Economische Uitbreiding.
- 35 *De Denderbode*, 18/02/1987, p. 2.
- 36 Techniek en wetenschap. Steenkool is de maat van alle dingen. In: *Zondagspost*, 09/09/1945, p. 11.
- 37 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, pp. 82-83.
- 38 De wereldstad Londen. In: *De Denderbode*, 08/04/1894, p. 2.
- 39 *Het Land van Aelst*, 28/06/1891, p. 3.
- 40 *De Denderbode*, 30/06/1892, p. 3.
- 41 Een openbaar gevaar. In: *De Weergalm*, 08/11/1906, p. 2.
- 42 Mist, dauw, rijm en ijzel. In: *De Denderbode*, 18/01/1900, p. 1.
- 43 Landbouw. De worm der porei. In: *De Denderbode*, 13/09/1891, p. 2; Ministerie van Landbouw. Ajuinteelt. In: *De Volksstem*, 29/03/1923, p. 1.
- 44 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, p. 125-128.
- 45 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, p. 161-168.
- 46 De doodende mist in de Maasvallei. In: *De Volksstem*, 10/12/1930, p. 1 en 12/12/1930, p. 1.
- 47 De doodende mist. In: *De Volksstem*, 20/12/1930, p. 1.
- 48 De doodende mist te Luik. In: *De Volksstem*, 09/12/1930, p. 1.
- 49 De doodende mist in het Maasdal. In: *De Volksstem*, 17/12/1930, p. 1.
- 50 De doodende mist. In: *De Volksstem*, 13/12/1930, p. 1.
- 51 Allerhande nieuws. In: *De Denderbode*, 04/12/1904, p. 2.
- 52 Een raad aan Lucifer. In: *Recht en Vrijheid*, 16/05/1909, p. 3.
- 53 A. NICHELS & H. LEFEVRE, Aan de bevolking van Aalst en omliggende. In: *Recht en Vrijheid*, 15/08/1909, p. 1.
- 54 Denkt er goed aan vrienden. In: *Recht en Vrijheid*, 05/09/1909, p. 1-3.
- 55 Charles HANNICK, Syndikale rubriek. Aan de spinners der Viscosefabriek. In: *Recht en Vrijheid*, 06/07/1930, p. 3.
- 56 De logica en vrijheid. In: *Recht en Vrijheid*, 06/07/1930, p. 3.
- 57 In de Viscosefabriek. In: *Recht en Vrijheid*, 29/06/1930, p. 2.
- 58 Christophe VERBRUGGEN, *De stank bederft [...]*, p. 123.
- 59 Christophe VERBRUGGEN, *De stank bederft [...]*, p. 115.
- 60 Geciteerd in: Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, p. 1.
- 61 Geciteerd in: Stephen MOSLEY, *Public Perception of Smoke Pollution in Victorian Manchester*. In: E. Melanie DUPUIS (red.), *Smoke and Mirrors. The Politics and Culture of Air Pollution*, New York: New York University Press, 2004, p. 55.

Kleine grote geschiedenis

De belle époque van Blankenberge
en de boeken van Raymond Brulez

Raymond Brulez was een kind van de belle époque. In 1895 werd hij als jongste zoon van een Blankenbergse gemeentesecretaris geboren in het hotel-pension van zijn moeder – Maison Brulez-D'Hondt werd het 'huis te Borgen' in zijn boeken. Na de voortijdige dood van vader Brulez in 1906 verhuisde het gezin naar Watermaal bij Brussel. In de Vlaamse literatuur van het interbellum maakte Raymond Brulez naam met de korte roman André Terval. Inleiding tot een leven van gelijkmoedigheid (1930) en de verhalenbundel Sheherazade of Literatuur als losprijs (1932). Zijn hoofdwerk is de vierdelige cyclus Mijn woningen (1950-1955), waarvan het eerste deel, Het huis te Borgen, in 1951 werd bekroond met de Staatsprijs voor verhalend proza. Mijn woningen is meer dan een geromantiseerde autobiografie. Naar aanleiding van de heruitgave in één boekdeel (1997) noemde Benno Barnard de cyclus: 'Meer dan wat ook het belangrijkste, betrouwbaarste en ontroerendste ooggetuigenverslag van de eerste helft van de twintigste eeuw in Vlaanderen.'¹ Meer dan dankbaar materiaal voor biograaf Joris van Parys om na zijn boeken over de anarchistische wereldverbeteraar Frans Masereel² en de onafhankelijke liberaal Cyriel Buysse³, het levensverhaal van de niet minder vrijmoedige scepticus Raymond Brulez, de 'Vlaamse Voltaire', te reconstrueren, als sluitstuk van een triptiek die de grenzen tussen literaire biografie en cultuurgeschiedenis verschuift.⁴ Deze bijdrage is een voorstudie voor de eerste hoofdstukken van die biografie.

◀ Het gezin Brulez rond 1905. Van links naar rechts, staand: moeder Hélène D'Hondt, zonen Raymond, Fernand en Lucien; zittend: dochter Micheline en vader Charles Brulez. De oudste zoon Georges ontbreekt op de foto. (privécollectie erven Brulez)

Niet zonder risico bestijgen badgasten in de zomers van de vroege jaren 1840 de houten trap naar het plankier dat in het jonge badplaatsje Blankenberghe dienstdoet als strandpromenade – nauwelijks vijftig meter lang en aanvankelijk nog geen anderhalve meter breed. In de jaren 1850 raken dames in hoepelrokken zelfs op de intussen verbrede promenade nog verwickeld in gecompliceerde manoeuvres wanneer ze proberen elkaar te kruisen zonder een voet in het duinzand te zetten.⁵ Een andere bron van irritatie, meldt het krantje *Le Phare de Blankenberghe*, zijn de niet te voorkomen confrontaties met het vissersvolk dat zich 's zaterdags en 's zondags komt vergapen aan de statige toiletten. Voor de chique clientèle van de eerste badhotels is het een verademing dat de promenade na 1860 wordt vervangen door een twintig meter brede stenen wandeldijk die twee kilometer lang zal worden.

In 1888 al schrijft Jean d'Ardenne in het Blankenbergse hoofdstukje van zijn *Guide illustré de la Côte de Flandre*: 'La ligue des villas et des hôtels s'allonge en face de la mer, d'un bout à l'autre de la digue: maintenant il n'y a plus de vides; le dernier, vers le phare, vient d'être comblé par la construction d'une vingtaine de villas nouvelles.'⁶

De meest prestigieuze constructies op de Zeedijk zijn vanaf 1886 het nieuwe Casino, dat met zijn somptueuze salons, zijn balzaal en feest- en concertzaal nauwelijks onderdoet voor de grandeur van het Oostendse Kursaal, en vanaf de zomer van 1894 de elegante Pier waarop de badgasten vijftien meter boven de branding een paar honderd meter de zee in kunnen wandelen. In het Frans – destijds ook in Vlaanderen de omgangstaal van de bourgeoisie – doet gemeentesecretaris Charles Brulez, de vader van Raymond, op 11 april 1894 in een brief aan zijn zus Alida in Brussel uitvoerig verslag van de spectaculaire ontwikkelingen. In Blankenberghe is alles zo snel aan het veranderen, schrijft hij, dat ze de stad binnenkort nog nauwelijks zal herkennen. Niet alleen het straatbeeld, ook het strandbeeld ondergaat een metamorfose:

'Il y a encore autre chose que vous ne reconnaîtrez plus et c'est la plage. On y construit en ce moment une attraction qui n'existe pas encore en Belgique et qui va damer le pion à pas mal de stations balnéaires. Je veux parler d'un Pier en fer qui s'avancera à 350 mètres en mer et au bout duquel s'élèvera un palais de cristal de 3600 mètres carrés dans lequel il y aura un café, un restaurant, une salle de concerts, une salle de bal, une salle de jeux et un salon de lecture. [...] L'inauguration aura lieu le 15 juillet prochain. Il y aura ici à cette occasion des fêtes comme Blankenberghe n'en a jamais vu. Le Roi a promis d'honorer l'inauguration de sa présence. Ce pier sera éclairé le soir à la lumière électrique et comme les machines électriques seront inoccupées le jour on compte les utiliser pour la mise en circulation d'un petit chemin de fer électrique qui ferait le tour du Pier du matin au soir. Nous aurons probablement aussi un vélodrome pour la saison prochaine, ce qui nous permettra d'attirer ici tous les vélocipédistes – et ils sont déjà légion qui peuvent se payer une villégiature quelconque. Nos égouts dont on a parlé depuis 20 ans

sont en pleine voie d'exécution et notre distribution d'eau va suivre incessamment. Enfin la ville ouvre encore deux superbes rues et vient en outre de voter un plan pour la mise en valeur de toute la partie ouest du territoire, plan qui comporte la création d'une douzaine de nouvelles rues. N'est-il pas vrai que vous courez le risque de ne pas vous y reconnaître?'⁷

De beau monde die in de zomeravonden van de belle époque voorbij het Casino, de hotels en de villa's op de eerste elektrisch verlichte Zeedijk in Europa flaneert, kan zich in een mondaine badstad wanen. Hôtel du Pavillon des Princes, Hôtel de Venise, Hôtel de l'Océan, Hôtel de l'Univers: stuk voor stuk namen die doen vergeten dat een paar honderd meter achter de rij monumentale façades en kokette gevels de lege vlakte van het Vlaamse polderland ligt. Op de Zeedijk worden de avonden ingeluid met een vast ritueel:

'Even voor zeven uur 's avonds begon een klokje te luiden in een hotel dat het dichtst bij de Pier was gelegen en dit geluid werd geleidelijk overgenomen door al de andere hotels langsheen de dijk tot aan het Hôtel du Phare. Op die vermaning verlieten alle badgasten gedwee het strand voor het stipte table d'hôte, als waren ze monniken geroepen naar de gemeenschappelijke refter. En, samen met dit geluid, werd ook de elektrische verlichting op de dijk aangestoken. Per groepen van drie klaarden de booglampen op met een geluid als snerpande krekels. Doch, naast deze openbare verlichting, waren er voorname hotels die hun eigen elektriciteit produceerden, hetgeen een merkwaardige verscheidenheid van tinten leverde. Daar waar de belichting van het Hôtel du Kursaal melkig blauw scheen, was deze van het Hôtel du Rhin lichtgeel als Rijnwijn ...'⁸

In *De haven*, het derde deel van *Mijn woningen*, vertelt de Sibylla in het oorlogsvision *De ongenoemde* dat ze op de roulette niet méér kans maakt dan een gewone sterveling: 'Ware het anders, dan had ik allang de speelbank doen springen en logeerde ik niet in het tweede-rangs hotel Brulez-D'Hondt maar wel in Hotel Doggerbank.'⁹ Niet anders dan een aantal personages in de boeken van Brulez is het hotel met de fictieve naam Doggerbank een compositie, geïnspireerd op het Grand Hôtel de l'Océan van zijn 25 jaar oudere neef Gaston Goetghebeur en op het Grand Hôtel des Bains et des Familles met zijn vooroorlogse clientèle van hoogadelijke en vorstelijke gasten: van prinses Clémentine, de knappe jongste dochter van de Belgische koning Leopold II, tot de sjah van Perzië 'met zijn talrijke vrouwen [die] haast het hele hotel in beslag namen'.¹⁰ Het restaurant van Doggerbank is een etalage van de weelde waarin de geprivilegieerde klasse baadt:

'In het ruime restaurant van Hotel Doggerbank vormde ieder der vijftien ramen een tableau vivant. Aan de tafeltjes pronkten de heren in zwarte smoking, de dames in gepailetteerde lichtroze, lichtblauwe of lichtgele zij-

Het hotel-pension Maison Brulez-D'Hondt, het ouderlijk huis van Raymond Brulez op een hoek van de Kerkstraat en de Langestraat in Blankenberge. (privécollectie erven Brulez)

de. De bronzen tafellampjes – Hotel Doggerbank bezat zijn eigen generator – verspreidden een rijnwijnkleurig licht dat de donzen wangen der dames flatterde en de opgewekte blikken der heren een autoritaire glinstering schonk. Deze klaarte contrasteerde voornaam en oosters-wellustig met het blauwige booglampenlicht der lantaarnen, die over de dijkpromenade een noorderse ijsigheid verspreidden.

De glazen vitrines scheidden deze luxewereld van, maar vertoonden ze tevens aan het gemeen: de volksmensen die deze visioenen bewonderden met minder nijd dan instemming. Zoals de Trojanen, getroffen door de sublieme schoonheid van Helena, het goedkeurden dat duizenden van hun zonen het leven lieten ter wille van haar hartsgril, zo berustten de proletariërs in een sociale ordening, die hun wellicht het broodnodige onthield om enkele parasieten toe te laten het restaurant van Hotel Doggerbank om te toveren in een visioen van duizend-en-één-nacht.¹¹

Het sprookjesvisioen dooft uit zodra de laatste zomergasten eind september vertrekken naar het binnenland. 'In oktober verloren de hotelgevels hun gulden letters, als de bomen hun blaren,' zal Brulez zich herinneren, 'en de elektrische lantaarns werden hun vruchten, de booglampen ontnomen. In een paar dagen tijd waren de villaterrassen met planken toegeluid, juist goed om er een affiche voor een carnavalbal op te plakken. Op de lege dijk schulpte weldra beregend en windgeplet zand.'¹²

Een wereldrecord

In zijn literaire memoires vertelt Raymond Brulez in 1969 dat hij als jonge knaap al belangstelling had voor politiek.¹³ Wellicht heeft hij die bijzondere interesse van zijn vader, die niet alleen meeleeft met de ruzies in de Blankenbergse gemeenteraad, maar ook met de echte oorlogen in het verre Mantsjoerije en Zuid-Afrika, waar van 1899 tot 1902 de tweede Boerenoorlog woedt. De solidariteit in Vlaanderen met de taalverwante Boeren in hun strijd tegen de Britse overmacht – de 'Jacks' ofte 'Djekken' – is groot, en de kleine Raymond wordt meegezogen in de emoties die zelfs oplaaien tijdens familiefeesten: daar wordt gezongen en gedronken op de gezondheid van president Kruger en zijn generaals, 'tot de dronkenschap de geestdriftigen neerverde'. In de carnavalstoet marcheren Raymond en zijn kameraadjes strijdlustig over de Zeedijk, 'gewapend met blikken geweren, gesnoerd in gordels losse patronen en gecooifeerd met breedgerande vilten hoeden'. Ze houden 'de blik vastberaden gericht naar de zeeëinder. Mochten de Djekken een landing op ons Blankenbergse strand beramen, zo stond hen een bitter onthaal te wachten.'¹⁴

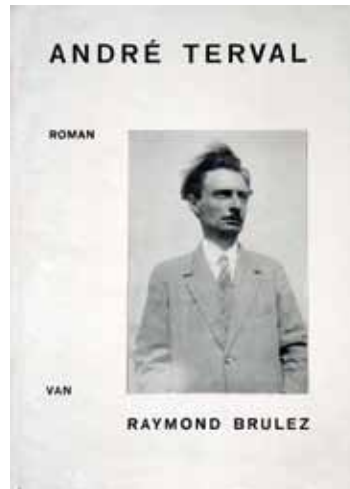
Tegen 1905 is de bouw van de Blankenbergse Pier helemaal voltooid.¹⁵ De pijlers onder het *palais de cristal* op het uiteinde van de 350 meter lange wandelbrug worden zelfs bij het laagste eb nog omspoeld door de golven, zodat het huisorkestje soms wordt overstemd door het gebruis en geklots van de branding in de diepte onder de plankenvloer. Als jongetje van negen zit Raymond naast zijn gouvernante en zijn zus Micheline ademloos te kijken naar Chinese goochelaars, naar Amerikaanse cakewalkdansen in spannende geruite colbertjes en enorme spitse halsboorden, en naar een 'madame Butterfly die, wanneer zij haar aria inzette: *Une fumée se lèvera, et c'est un beau navire!* ... niet wees naar een grijs toneeldecor, maar naar een écht schip: de Redstar-steamers, die wij, doorheen de glazen wanden van het paviljoen, de Scheldemonding zagen uitvaren, voor haar transatlantische reis.'¹⁶

Wat de elfjarige Lucien Brulez in september 1902 op een prentkaart te melden had aan zijn vier jaar jonger broertje Raymond dat bij een tante in Koolskamp logeerde, was toen nog Groot Nieuws: 'Beste Raymond. Het is kermis in Blankenberghe! Er staat een groote molen met electriciteit, vier andere molens waaronder een velo-molen een schietkot en eene cirk, twee olikoekkotten en een groot wafelhuis, het waarzeggerskot' – enzovoort.¹⁷ Tegen 1910 zijn die traditionele kermisattracties overvleugeld door de uitvindingen van de nieuwe tijd:

'De tijd dat een uitvinding, die de zeden en gewoonten zo beslissend zou beïnvloeden, voor het eerst werd vertoond: de cinema deed zijn gesakkadeerde beelden trillen op een wit beddelaken dat op het strand tussen twee personen opgesteld stond, terwijl het projectieapparaat zijn snoet stak door de opene deur van een badkarretje. Het was de tijd dat een niet minder opzienbarende uitvinding: de vliegkunst te Blankenberge werd gedemonstreerd. Hélène Dutrieux, de eerste vliegenierster, gezeten in haar aeroplaan van bamboestokken en zeildoek, steeg in een prille Septembermorgen op van het strand, toerde rond de Halletoren van Brugge en streek weer neer op het strand; en dit tochtje betekende toen: een wereldrekord!'¹⁸

Troonopvolgers

In de autobiografische roman *André Terval* (1930) van Brulez, zijn André en zijn vriend Paul in 1910, het jaar van de Wereldtentoonstelling in Brussel, toevallig getuige van de plechtige ontvangst van de Duitse keizer Wilhelm II door de Belgische koning Albert I. Na een bezoek aan de Koninklijke Bibliotheek stuiten de twee studenten in de buurt van het Koningsplein op de massa die keizer en koning tijdens hun intocht in een open landauer komt toejuichen:

Eerste druk van *André Terval*, 1930.

“Daar zie je de verwaande bruid! De keizer bij Gods genade!” schimpte Paul. “En of ze hem bewonderen al die onnozelaars, ter wille van de theatrale blikken doodskop op zijn huzarenmuts. Als ze echter vier en twintig uur in zijner majesteits keizerlijke garde zouden worden gedrild, dan zou hun geestdrift wel bekoelen!”¹⁹

Naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling wordt Brussel door zowat alle gekroonde hoofden van Europa een vorstelijk bezoek waardig geacht, maar geen wordt met zo veel eer ontvangen als de 51-jarige Wilhelm II. In zijn hoedanigheid van Brussels correspondent van

de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wijdt Karel van de Woestijne niet minder dan drie bijdragen aan het bezoek waarmee het keizerlijk echtpaar uit Berlijn de expositie van 25 tot 27 oktober vereert.²⁰ Hoewel het driedaagse bezoek geen politiek karakter heeft, wordt in Brussel natuurlijk toch gehoopt dat het zal bijdragen tot de goede relaties tussen Duitsland en België, die moeten garanderen dat de Belgische neutraliteit zal worden gerespecteerd in geval van een gewapend conflict tussen de Europese grootmachten. In 1910 zijn er redenen genoeg om rekening te houden met de mogelijkheid van een nieuwe oorlog. De verdeeldheid tussen de mogendheden met hun tegenstrijdige belangen in de Russisch-Japanse oorlog en de Marokkocrisis heeft vanaf 1904 de spanning in Europa jaar na jaar doen toenemen, en voor de ontspanning is het allesbehalve bevorderlijk dat Duitsland in 1907 op de Tweede Vredesconferentie in Den Haag elk ontwapeningsplan van tafel heeft geveegd. De zogenaamde Triple Entente die daarop is ontstaan tussen Rusland, Groot-Brittannië en Frankrijk, vormt de facto een permanente motie van wantrouwen tegen Duitsland. Vooral de gespannen verhouding tussen Duitsland en Frankrijk impliceert een levensgrote bedreiging voor een klein buurland als België: ‘niets meer dan een hap voor de groote natie, in welks belang het ligt, zijn gebied te betreden’, schrijft Van de Woestijne de dag nadat Wilhelm is teruggereisd naar Berlijn.²¹

Als jongetje van vijf zou Wilhelm tijdens een zomervakantie in Blankenberge op het strand hebben staan kijken naar de schepen die in de verte voorbijvoeren – dat vertelt een oom van Raymond Brulez die destijds gedurende een paar weken het speelkameraadje van de twee jaar jongere Duitse prins zou zijn geweest. In *Het pakt der triumviren*, het tweede deel van *Mijn woningen*, loopt Brulez tijdens de Eerste Wereldoorlog naast de oom op het strand wanneer deze herinnering boven komt drijven:

‘Hij bleef een ogenblik staan en deed met zijn wandelstok het zand ter plaatse opstuiven. ‘Weet ge wel dat ik hier, aan de voet van deze golfbreker, met keizer Willem II gespeeld heb, toen hij nog een kleine jongen was? Ja, hier precies rechtover Borgen Palace – maar dat heette toen nog, met minder pretentie en betere keuken, eenvoudigweg: Hôtel de la Digue. Dat is lang geleden; laat ons eens tellen ... Ik ben van ’t jaar 1857, en het was in ’t jaar van mijn eerste communie, dus nog voor de oorlog van 1870. Willem was wat jonger dan ik. Met zijn broer en een précepteur logeerden ze een hele zomer in het hotel van bonpapa. Zelf mocht ik ook in de weekdagen mijn beste zondagskostuum dragen omdat ze me dikwijls meevroegen om op het strand te spelen. Er kwam toen nog haast niemand naar Borgen. Er was geen Casino, geen Pier en ook geen havendam te Zeebrugge. Van hier kondt ge zien tot aan Vlissingen! Die prins was geen kwade jongen; alleen maar een beetje hovaardig en met veel grillen, zoveel als een garnaal poten heeft. Hij kon dikwijls langdurig staan kijken naar de schepen die de kust voorbijvaarden. En dan vroeg hij aan zijn précepteur, die een goede verrekijker bezat, welke vlag ze voerden. En het antwoord was haast altijd: “Een Engels, een Engels, een Engels, een Hollands, een Noors, een Engels!” en dan riep Willem: “Wanneer ik later koning van Pruisen ben” – er was toen nog geen kwestie van een Duits keizerrijk – “dan zorg ik ervoor dat wij ook *eine tüchtige Flotte kriegen!*”²²

Mogelijk is de anekdote geheel of gedeeltelijk verzonnen, maar de naam van de Duitse prins op een *Liste des Etrangers* uit 1877 – die vermeldt welke gasten in welke hotels verblijven – bewijst dat Wilhelm in zijn jeugd inderdaad ten minste één vakantie doorbracht in Blankenberge. Tot de vaste zomergasten van de jonge badplaats behoren tussen 1880 en 1914 ook koningin Caroline van Saksen, aartshertogin Elisabeth van Oostenrijk en de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand, die meermaals opduikt in het decor van de eerste twee delen van *Mijn woningen*. Onder andere in deze passus in *Het huis te Borgen* over juffrouw Héloïse die ’s zomers een juwelierswinkeltje openhoudt op de benedenverdieping van Maison Brulez-D’Hondt:

‘In juli 1913 wees Héloïse mij eens een forsige meneer, die voorbijwandelde, als zijnde de aartshertog Franz Ferdinand van Oostenrijk. “Het is zo’n braaf mens. Hij zou zijn tijd kunnen verslijten met op de roulette te spelen of

Prentkaart van Fernand Brulez aan zijn jongste broer Raymond, 1905. (privécollectie erven Brulez)

De Pier met het *palais de cristal* in Blankenberghe, rond 1900. Op de voorgrond: ezels die toeristen konden huren voor een tocht op het strand. (privécollectie erven Brulez)

Zomerdruchte op de Zeedijk in Blankenberghe, rond 1900. (privécollectie erven Brulez)

Toeristen maken met ezels een tocht op het strand van Blankenberghe, rond 1900. (privécollectie erven Brulez)

zich met cocottes te amuseren. Maar neen! 's Ochtends vroeg wandelt hij eenzaam naar Wenduine en 's namiddags zit hij in de kerk te luisteren naar Robaert die hem op het orgel Bach en César Franck voorspeelt. Hij heeft in mijn winkel een diamanten dasspeld gekocht die hij aan de organist cadeau zal doen bij zijn afreis. Zo'n voortreffelijk mens" – vermoedelijk bedoelde ze tevens: zo'n goede klant! – "zal een groot keizer worden en lang leven. Ge zult het zien. Dat staat in de sterren geschreven! ..." ²³

In de jaren voor 1914 arriveert de aartshertog ieder seizoen begin juli met zijn gezin en een hele hofhouding voor een verblijf van vier tot zes weken op de Zeedijk in het Grand Hôtel des Bains et des Familles. Voor Blankenberge elk jaar weer een bijzondere eer, herinnert journalist Abraham Hans zich in 1915:

'Elk jaar verscheen de bijzondere luxe-trein, die gedurende 't verblijf van 't vorstenpaar in 't station bleef staan, de gordijnen neergelaten, 't koperen verguldsel met doeken omwonden. De aartshertog leefde te Blankenberge eenvoudig. Hij zat gansche middagen op een strandstoel aan zee. Men zag de aartshertogin soms op de Markt aan een kraampje echte Vlaamsche kant kopen. Toen de badman, van wiens cabien de vorst gebruik maakte, zijn vrouw verloor, zag men den aartshertog te voet den eenvoudigen lijkstoet volgen. Toch was hij altijd door een gevolg omringd. Dit vergezelde hem ook naar de zoogenaamde "Duitsche mis", welke iederen Zondag in de oude kerk van Blankenberge, rechts van 't station [...] werd gehouden. [...] De kinderen speelden bij gunstig weer elken dag op 't strand, onder 't toezicht van twee dienaren.' ²⁴

'Alles mobil!'

In *Het pakt der triumviren* hangen aan de gevel van Hotel Doggerbank op de avond van 28 juni 1914 de Belgische en Oostenrijkse vlaggen halfstok. Van de hotelhouder die zijn neef is hoort de achttienjarige Raymond Brulez de reden: 'Deze middag werden aartshertog Franz Ferdinand en zijn gemalin te Serajewo vermoord. Ik ben deze attentie wel verschuldigd aan de nagedachtenis van zulke voorname als vriendelijke klanten!' ²⁵ In Wenen heeft de troonopvolger zich zo ongeliefd gemaakt, dat er louter ceremonieel wordt gerouwd om zijn dood. Niemand maakt zich zorgen over mogelijke internationale repercussies. Geen mens annuleert zijn vakantieplannen. Wellicht is de verslagenheid nergens groter dan in Blankenberge, waar de komst van de aartshertog met zijn gevolg was aangekondigd voor 7 juli. ²⁶ Twee dagen na het fatale schot geeft burgemeester Gustaaf D'Hondt in de Blankenbergse gemeenteraad lezing van 'eene mededeeling betreffende den aanslag te Serajevo gepleegd op den Aartshertog-troonopvolger Ferdinand van Oostenrijk en stelt voor adressen van rouwbeklag te zenden aan Z.M. den Keizer van Oostenrijk en

De monumentale façade van het Casino-Kursaal (1886) van Blankenberge voor de eerste verbouwing, rond 1900. (privécollectie erven Brulez)

den nieuwen troonopvolger Aartshertog Karel Frans Joseph. Stilzwijgend treedt de raad dit voorstel bij.' ²⁷

Op de Zeedijk is de aanslag niet langer dan één dag groot nieuws – drie weken lang nog baadt Blankenberge in de zorgeloze sfeer van het zomerseizoen. Op 23 juli arriveert de Liechtensteinse vorst Johann II met zijn gezin en gevolg in het Grand Hôtel des Bains et des Familles waar ook zijn zwager Franz Ferdinand zijn vakantie zou hebben doorgebracht. ²⁸ De Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig houdt diezelfde week vakantie in het halverwege tussen Blankenberge en Oostende gelegen badplaatsje De Haan. 'Alle denkbare Nationen fanden sich friedlich zusammen,' schrijft Zweig in zijn memoires, 'man hörte insbesondere viel Deutsch sprechen, denn wie alljährlich entsandte das nahe Rheinland seine sommerlichen Feriengäste am liebsten an den belgischen Strand.' ²⁹ De gezichten betrekken wel even als een passerende krantenventer de koppen van de Parijse bladen uitbrult – 'L'Autriche provoque la Russie!', 'L'Allemagne prépare la mobilisation!', – maar echt ongerust maakt niemand zich. Tenslotte kenden we dat soort diplomatieke conflicten al jaren, schrijft Zweig, en elke keer werden ze in extremis bijgelegd – 'Warum nicht auch diesmal?'

Gealarmeerd door geheime informatie spoort de vorst van Liechtenstein drie dagen na zijn aankomst terug naar zijn vorstendom, maar op 28 juli komt in Blankenberge nog het gezin Bauer uit Stuttgart aan. Een van de kinderen is de elfjarige Fritz Bauer – vijftig jaar later procureur-generaal in het Auschwitz-proces in Frankfurt.³⁰ In zijn memoires vertelt Bauer dat moeder de eerste dag al naar Oostende wilde om eindelijk de tango te zien dansen. Na de uitstap zit het gezin pas aan tafel wanneer iemand komt aanrennen met een telegram dat iedereen in paniek doet opspringen: ‘Die Männer stürzten in der Mitte zusammen und scharten sich um ein Stück Papier, das rot war, mein Papa kam zurück und sagte: “Es ist Krieg.”’³¹

Op 30 juli keren de Bauers met honderden landgenoten die een mobilisatie-telegram hebben ontvangen terug naar Duitsland. Voor een van de laatste treinen die uit Oostende naar de grens vertrekken, heeft ook Stefan Zweig een kaartje bemachtigd. In een Weense krant schetst hij op 1 augustus de grimmige sfeer van zijn laatste dag aan de Belgische kust: ‘Man fühlt sich umstellt, umlauert, in einem Netz von Unwahrheit und Gehässigkeit gefangen, und fühlt, nur eines kann einen jetzt frei machen, Flucht, die Heimkehr nach Österreich.’³² Dezelfde dag bericht *De Gazette van Brugge*: ‘Hoe de zaken ook draaien, de gebeurtenissen van den huidige oogenblik zijn reeds eene echte ramp voor de Belgische kust. Op dit tijdstip was het alle jaren voor Oostende, Blankenberghe, Heyst en al onze badplaatsen een stroom van Duitschers, Franschen uit ’t Noorden, Oostenrijkers, Hongaren, Russen. Met de eerste onrustwekkende berichten zijn de hotels als bij tooverslag weer ijdel gelopen.’³³ Hetzelfde geldt overigens voor de badplaatsen aan de Duitse Oostzeekust. Een Nederlandse toerist over het strand van Swinemünde op het eiland Usedom: ‘t Heele strand leeg en verlaten, de tienduizenden strandhuisjes moesten weg, en men ziet niets anders dan exerceerende soldaten. De 19.000 badgasten zijn als door den grond gezonken – allemaal weg!’³⁴ Op de laatste bladzijde van Brulez’ *André Terval* spreekt André op de Blankenbergse Zeedijk een loopjongen aan die net een telegram heeft afgeleverd aan een man op een hotelterras. ‘Zo zijn er sinds vanmiddag, voor ons hotel alleen, een dozijn telegrammen besteld: *Alles mobil!*’, vertelt de jongen.³⁵

Terwijl de gasten van Maison Brulez-D’Hondt een na een vertrekken, arriveert op 4 augustus – dag van de Duitse invasie in België – het Roemeense gezin Mavromati voor het huwelijk van dochter Fortuna met Lucien Brulez dat gepland is voor 6 augustus. Raymond haalt de gasten af aan het station, want Fortuna’s zus Florica is sinds een jaar zijn grote geheime liefde. Hij is vastbesloten om ‘de beminde ditmaal de beslissende verklaring te doen’³⁶, maar zover komt het niet: ‘Het eerste wat Florica mij zegde toen ze mij zag, was: “Raymond, ’t is oorlog.” En inderdaad op de dag dat ik mijn liefde wilde verklaren, verklaarden de Duitsers de oorlog.’³⁷ Het huwelijk van Lucien en Fortuna gaat voorlopig niet door. De volgende ochtend al vertrekken de Roemenen naar Oostende en via Parijs naar Marseille om vandaar ‘aan boord van de laatste passagiersboot doorheen de Dardanellen te glippen’.³⁸

Op 8 augustus schrijft de Blankenbergse correspondent van *De Gazette van Brugge*: ‘De Duitschers, die men hier acht dagen geleden nog in den hemel hief, zou men thans radbraken; ook werden alle Duitse uithangborden uitgeborsteld aan

hotels en winkels. Het gewone opschrift *Man spricht Deutsch* is overal afgeschrabd. Naar men vertelt, zouden verscheidene Duitse badgasten hier gezegd hebben: “Toekomend jaar is Blankenberghe onze badstad.”’³⁹ Uit de mond van een andere Duitser hoorde journalist Abraham Hans: ‘Het volgend jaar komen we hier naar onze zee!’⁴⁰

Het einde van een tijdperk: terwijl Raymond Brulez in *Het pakt der triumviren* ’s avonds over de Zeedijk naar huis loopt, bedenkt hij dat dit het uur was waarop de kinderen van de Duitse barones die in een van de luxehotels verbleef, ‘nog even vanuit de verlichte kamers [...] het balkon opliepen om een *Gute Nacht* te roepen naar *Mutti*, die in zilveren schoentjes naar het Casino ging en uit de plooiën van de fluwelen avondmantel nog even een naakte arm ten afscheid wenkte’.⁴¹

In 1995, het honderdste geboortjaar van Raymond Brulez, stelt Jeroen Brouwers in *De Morgen* vast dat van het Blankenberge waar de schrijver ter wereld kwam, ‘weinig meer te zien [is] dat nog herinnert aan een eeuw geleden, behalve dan de zee’. In een artikel uit 1986 in *Vrij Nederland* over een heruitgave van *Mijn woningen*, begint Jan Fontijn met het verhaal van zijn recente ‘literaire bedevaart’ naar Brulez’ geboorteplaats: ‘Hier en daar nog een hotel, dat aan de glorierijke periode herinnert van de jaren voor de Eerste Wereldoorlog [...]. Het hotel waar Brulez geboren werd bestaat al sinds lang niet meer.’ Onder een brief aan conservator Gerrit Borgers van het Letterkundig Museum in Den Haag schrijft Brulez zelf in december 1967: ‘Het Huis te Borgen (het gebouw ...) werd zo pas gesloopt ... er komt in de plaats een appartementsgebouw van zeven etages.’⁴²

Eerste drukken van de geciteerde boeken van Raymond Brulez: *André Terval of Inleiding tot een leven van gelijkmoedigheid*, Amsterdam/Mechelen: De Spieghel/Het Kompas, 1930. De eerste drukken van de vier delen van *Mijn woningen* verschenen afzonderlijk bij J.M. Meulenhoff in Amsterdam: *Het huis te Borgen*, 1950 (Staatsprijs voor verhalend proza 1951); *Het pakt der triumviren*, 1951; *De haven*, 1952 en *Het mirakel der rozen*, 1955. Zijn literaire memoires bundelde Brulez in: *De toren van Lynkeus*, Brugge/Utrecht: Desclée de Brouwer, 1969. Een complete bibliografie van Raymond Brulez vind je op <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=brul001>, laatst geraadpleegd op 19/08/2011.

- 1 Benno BARNARD, De glimlach van België. Een intellectuele voorsprong van Raymond Brulez. In: *NRC Handelsblad (Boeken)*, 09/01/1998, p. 1. Onder de titel *De glimlach van België* herdrukt in: Benno BARNARD, *Een hiernamaals. Opstellen, in memoriams*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 1999, pp. 202-210.
- 2 Joris VAN PARYS, *Masereel. Een biografie*, Antwerpen/Baarn: Houtekiet/de Prom, 1995, online raadpleegbaar op http://www.dbnl.org/tekst/pary001mase01_01, laatst geraadpleegd op 19/08/2011.
- 3 Joris VAN PARYS, *Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buyse & zijn tijd*, Antwerpen/Amsterdam: Houtekiet/Atlas, 2007.
- 4 Zie: Joris VAN PARYS, Grenzen en grensver-schuivingen. De paradox van het leven zelf. In: *Biografie Bulletin. Grensgevallen*, Amsterdam: Werkgroep Biografie, najaar 2010, pp. 4-6.
- 5 *Le Phare de Blankenberghe*, 05/08/1856 en 01/09/1857, geciteerd in: Robert BOTERBERGE, *Van zeebad tot badstad. Oorsprong en ontwikkeling van het toerisme in Blanken-berge. Deel 1: tot aan de Eerste Wereldoorlog*, Dexia Bank: Brussel 2003, p. 51.
- 6 Jean D'ARDENNE, *Guide descriptif illustré de la côte de Flandre et des plages de la mer du Nord*, Brussel: Ad. Mertens, 1888, p. 294.
- 7 Charles Brulez aan Alida Brulez, Blanken-berge, 11/04/1894 (kopie privéarchief Oudergem).
- 8 Uit het typoscript van de dankrede van Raymond Brulez na zijn installatie als ereburger van Blankenberge, 12/03/1961 (privéarchief Oudergem).
- 9 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen. Autobiografisch vierluik*, Amsterdam: Meulenhoff, 1997, p. 395 (*De haven*).
- 10 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 104 (*Het huis te Borgen*). In *De toren van Lynkeus* (1969) laat Brulez een foto van Hôtel de l'Océan opnemen met als onderschrift: "Hotel Doggerbank" (zie *Pakt der Triumviren*).
- 11 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 187-188 (*Het pakt der triumviren*). Wat de 'berusting' van de proletariërs betreft: in 1887 werd een opstandige beweging onder de uitgebuite vissers van Oostende bloedig onderdrukt.
- 12 Raymond BRULEZ, *André Terval of inleiding tot een leven van gelijkmoedigheid*, Amsterdam: Meulenhoff, 1987, p. 45.
- 13 Raymond BRULEZ, *De toren van Lynkeus*, Brugge/Utrecht: Desclée De Brouwer, 1969, p. 16.
- 14 Raymond BRULEZ, *De toren [...]*, p. 19-20.
- 15 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 138-139 (*Het pakt der triumviren*).
- 16 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 138-139 (*Het pakt der triumviren*). Dezelfde herinnering haalt Brulez op in een lezing uit 1957 (typoscript privéarchief Oudergem).
- 17 Lucien Brulez aan Raymond Brulez (prentkaart), Blankenberge, 27/09/1902 (privéarchief Oudergem).
- 18 Typoscript 1961; 'gesakkadeerde beelden' (van het Franse 'saccader'): hortende, haperende beelden; De Blankenbergse demonstratievlucht van Hélène Dutrieux, de eerste vrouw onder de Belgische luchtvaart-pioniers, vond plaats op 3 september 1910; haar vlucht Blankenberge-Brugge-Blanken-berge (45 kilometer) was toen inderdaad een wereldrecord.
- 19 Raymond BRULEZ, *André Terval [...]*, p. 53.
- 20 Karel VAN DE WOESTIJNE, Keizer Wilhelm te Brussel. In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 en 27/10/1910; Karel VAN DE WOESTIJNE, De Duitse Keizer te Brussel. In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29/10/1910. Herdrukt in: Karel VAN DE WOESTIJNE, *Verzameld journalistiek werk. Deel 4. Nieuwe Rotterdamsche Courant oktober 1910-november 1911*, Gent: Cultureel Documentatiecen-trum, 1988, p. 54-68.
- 21 Karel VAN DE WOESTIJNE, De Duitse Keizer [...].
- 22 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 249-250 (*Het pakt der triumviren*).
- 23 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 23 (*Het huis te Borgen*). De echte naam van Héloïse Vanhoeck was Héloïse van den Broucke; de Blankenbergse koster heette niet Robaert maar Stroobant.
- 24 Abraham HANS, Uit Blankenberge. In: *De Telegraaf*, 03/06/1915 (avondblad); Duitse mis: omdat Blankenberge zo populair was bij Duitse toeristen uit het Rijnland, bestonden er naast de erediensten in het Duits nog allerlei andere voorzieningen, zoals een Duitse apotheek en een Duitse boekhandel.
- 25 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 194-195 (*Het pakt der triumviren*). In 1954 schreef Brulez het hoorspel *Van Serajewo tot 4 augustus*, over de maand tussen de moordaanslag en de Duitse invasie in België.
- 26 Zie: Abraham HANS, Uit Blankenberge [...]: 'Te Blankenberge was de ontroering groot. Ieder sprak over 't drama.'
- 27 Stadsarchief Blankenberge, Notulen van de gemeenteraadszitting van 30/06/1914. Volgens Abraham Hans (*Uit Blankenberge*) overwoog de Blankenbergse gemeenteraad in juli 1914 een straat naar de aartshertog te noemen.
- 28 Robert BOTERBERGE, *Van zeebad tot badstad [...]*, p. 27.
- 29 Stefan ZWEIG, *Die Welt von gestern. Erinnerungen eines Europäers*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 1970, p. 253-254 (oorspr. Stockholm 1944).
- 30 Auschwitz-proces: tot de jaren 1960 bezetten vele ambtenaren en juristen met een naziverleden nog steeds hoge posten in het Duitse overheids- en gerechtsapparaat. De Joodse jurist Fritz Bauer (1903-1968), die zelf een concentratiekamp had overleefd, slaagde er ondanks systematische tegenwer-king in tijdens dit geruchtmakend proces in Frankfurt (1963-1965) voor het eerst ook een aantal SS-kampbewakers te laten berechten op basis van honderden getuige-verklaringen van overlevenden. Zie de website *Das Ende des Schweigens* (2005) van de Hessischer Rundfunk (<http://www.auschwitzprozess.hr-online.de>, laatst geraadpleegd op 29/07/2011) en de docu-mentairefilm *Fritz Bauer – Tod auf Raten* (2010) van Ilona Ziok. Behalve in het Auschwitzproces speelde Bauer ook een belangrijke rol bij de opsporing van Adolf Eichmann.
- 31 Geciteerd in: Irmtrud WOJAK, *Fritz Bauer 1903-1968. Eine Biographie*, München: C.H. Beck, 2009, p. 70-72.
- 32 Stefan ZWEIG, Heimkehr nach Österreich. In: *Neue Freie Presse*, 01/08/1914.
- 33 Geciteerd in: Robert BOTERBERGE, *Van zeebad tot badstad [...]*, p. 29; 'ijdel geloopt': leeggelopen.
- 34 *De Telegraaf*, 24/08/1914 (avondblad).
- 35 Raymond BRULEZ, *André Terval [...]*, p. 138.
- 36 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 197 (*Het pakt der triumviren*).
- 37 Raymond Brulez. In: Joos FLORQUIN, *Ten huize van ... I*, Leuven/Brugge: Davids-fonds/Desclée De Brouwer, 1971, p. 57.
- 38 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 197 (*Het pakt der triumviren*).
- 39 Geciteerd in: Robert BOTERBERGE, *Van zeebad tot badstad [...]*, p. 31. Dat men de Duitse badgasten 'in den hemel hief' is een lichte overdrijving. Zie: Abraham HANS, Uit Blankenberge [...]: 'Op 't strand maakten ze dikwijls ruzie ... 't Was hun badkar, 't was hun put, 't was hun bank ... [...]' "Veel Duitschers komen hier om te eten en dan in de duinen te vegeteeren", zei me een hotelhouder. "Voor ons zijn 't gemakkelijke klanten. Kom ik in de keuken en maken ze daar den Duitschen pot gereed, dan zeg ik menigmaal: "Vooruit, gooi er nog maar een emmer erwten door en een paar brokken vet ...". Op de kwaliteit letten ze zoo nauw niet, maar wel op de quantiteit. En bierdrinken, o, de vrouwen haast zoo erg als de man-nen!"
- 40 Abraham HANS, Uit Blankenberge [...].
- 41 Raymond BRULEZ, *Mijn woningen [...]*, p. 196-197 (*Het pakt der triumviren*).
- 42 Raymond Brulez aan Gerrit Borgers, Brussel 01/12/1967 (privéarchief Oudergem).

Geschiedenis schrijven tussen gender en klasse

Enkele reflecties

In de nieuwe rubriek Opinie geven auteurs hun ongezuurde mening of bedenkingen naar aanleiding van een boek, een evenement, een evolutie die hen al dan niet zint, uiteraard met de focus op geschiedenis. Hannelore Vandebroek bijt de spits af met een aantal reflecties rond gendergeschiedenis.

Elke schrijver of schrijfster van vrouwengeschiedenis herkent het fenomeen. Als je wil schrijven over een thema waarbij in de meeste historische studies vrouwen niet of nauwelijks vermeld worden, hun bijdrage genegeerd wordt of waar vrouwen hoogstens visueel – in de foto's – aanwezig zijn, is de verleiding groot een aanvulling te maken louter vanuit het perspectief van die 'vergeten' vrouw, als vergeten slachtoffer of vergeten historisch acteur. Ik pleit zelf ook schuldig. Op het einde van de jaren 1960 plakten feministische historici op dat soort geschiedschrijving de term 'herstory'.¹ Wat toen als een positieve, innoverende keuze beschouwd werd – het toevoegen van de vrouw en haar bijdrage aan de wereld als een relevant historisch onderzoeksobject – werd vanaf de jaren 1980 heftig bekritiseerd. Op analytisch vlak moesten niet 'vrouwen' toegevoegd worden aan de geschiedenis, maar moesten de hiërarchische verhoudingen tussen man en vrouw bestudeerd worden door alle aspecten van de samenleving en de geschiedenis heen. Volgens critici blijft een boek dat enkel over de vrouw handelt, altijd slechts artificieel.²

De decennialange en vooral hardnekkige afwezigheid van vrouwen in te veel historische studies, maakt remediërende studies echter noodzakelijk. Nog altijd.

◀ Betoging van Vrouwen tegen de crisis, 7 maart 1981. Foto © Lieve Colruyt (Amsab-ISG, Gent)

Vrouwen aan de universiteit. Vrouwen in het leger. Vrouwen in de politiek. Vrouwelijke industriëlen. Zowel qua inhoudelijke afbakening, als qua mogelijke vraagstellingen is die keuze aanvaardbaar. Waarom brak een bepaalde groep (qua geslacht, nationaliteit of etniciteit) slechts laat in een beroepsveld of machtsterrein door? Welke sociale, economische, politieke, culturele en ideologische factoren speelden daarbij een rol? En hoe deden die vrouwen – of migranten, jongeren, etnische minderheden, arbeiders – het eenmaal ze wél hun plaats veroverden?

Een dergelijke inhoudelijke beperking van de onderzoekshorizon stelt de auteur echter mogelijk voor een methodologisch conflict, in de eerste plaats bij studies die zich op het snijvlak bevinden van meerdere gezichtsvelden. Vrouwen in de vakbond. Zwarte politica's. Zelfs als je Scott las en je gender bewust niet beperkt tot het louter toevoegen van vrouwen, of zelfs man-vrouwverhoudingen, maar interpreteert als een sociaal systeem van betekenissen, geproduceerd door culturele en sociale factoren rond de biologische sekse en aanwezig in elk aspect van de samenleving³, in hoeverre mag en kan die genderanalyse dan nog het enige analysekader zijn van een sociale geschiedenis, van een geschiedenis van de arbeidersbeweging? Waar is klasse? Waar is etniciteit?

Die vragen stel ik me, terwijl ik probeer te begrijpen waarom collega-historici zich zo vaak aan vrouwengeschiedenis en *genderhistory* ergeren. Waarom ze fronsend de wenkbrauwen ophalen als ik hen, geïrriteerd, een boek onder de neus schuif dat weer het perspectief vrouw/gender negeert en zuchtend verhoop dat iemand daar snel verandering in brengt. De opmerking die daar dan meestal op volgt – 'maar de bijdrage van die vrouwen wás toch marginaal!' – en de onvrede over de pleidooien voor en studies over het toevoegen van vrouwen, gaan immers meestal niet over de vermeende superioriteit van mannen en is – hopelijk – geen teken van enige misogynie bij mijn collega's. Het gaat meer over hun andere referentiekaders. Wanneer die kaders in vrouwen- en genderstudies, die expliciet het doel hebben een aanvulling te zijn, vervolgens bijna volledig ontbreken, wordt de irritatie namelijk wederzijds. Maar ook voor de vrouwengeschiedenis zelf doet die verwaarlozing van de bestaande theoretische kaders geen goed. Het leidt immers tot een onvoldoende genderkritische benadering van bijvoorbeeld het klassenbegrip en de typische actoren en instellingen uit de sociale en economische geschiedenis. Daardoor worden mogelijke nieuwe pistes en vraagstellingen over het hoofd gezien.

Toen ik het boek *Syndicalisme au féminin* van Marie-Thérèse Coenen las, stelde ik me opnieuw die vragen naar contextualisering.⁴ Het boek is eigenlijk een vervolg op de pedagogische bundel *Syndicalisme au Féminin* die het Carhop (Centre d'Animation et de Recherche en Histoire Ouvrière et Populaire) in 1990 publiceerde. Die publicatie vulde een lacune in zowel de geschiedenis van de vrouwenarbeid als die van de vakbeweging. Thematisch stond de problematiek van de integratie centraal. In hoeverre hadden vakbondsorganisaties oog voor de werkende vrouw en hadden de traditionele vrouwen- en vormingsorganisaties plaats voor de arbeidsters (werkende vrouwen) en niet enkel de arbeidersvrouwen (de vrouwen van werkende mannen)?

Diezelfde onderzoeksvragen vormen het uitgangspunt van de nieuwe, uitgebreidere publicatie met dezelfde titel, van Marie-Thérèse Coenen. Hoe zat het met de *question féminine* binnen de Belgische vakbonden vanaf hun embryonale aanvang aan het begin van de 19e eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog? Welke plaats hadden vrouwen en hun eisen binnen de socialistische en christelijke vakbonden? Hoeveel vrouwen namen er deel aan het vakbondsleven? Wat deden vrouwelijke militanten? Waren er vrouwen betrokken bij stakingen? Dit tegen de achtergrond van uitgebreide informatie over de feitelijke situatie met betrekking tot de arbeid van vrouwen in dezelfde periode. De vele afbeeldingen en lange bronexcerpten zijn uniek en maken van dit boek een waardevol instrument voor de geschiedenisleerkracht die in zijn of haar lessen over de industriële revolutie of de crisis van de jaren 1930 aandacht wil besteden aan de arbeid van vrouwen. Dat ligt in het verlengde van de uitgave uit 1990, die expliciet pedagogisch van aard was.

Aan de hand van dit boek, wil ik in deze bijdrage op enkele 'valstrikken' wijzen, waarin de *herstory* soms terecht komt. Dat doet geen afbreuk aan de waardevolle bijdrage van de auteur aan de geschiedenis van vrouw en vakbond, maar suggereert vooral pistes voor toekomstig onderzoek.

Syndicalisme au féminin wil op de eerste plaats het verhaal brengen van de werkende vrouw binnen de context van de geschiedenis van het syndicalisme. Dikwijls staat in dergelijke publicaties de vrouw uit de arbeidersklasse in een centrale slachtofferrol. Dat perspectief loopt het gevaar andere invalshoeken over het hoofd te zien en daardoor de analyse a priori te beperken. De woon- en werkomstandigheden van de vrouwen uit de arbeidersklasse waren in de 19e eeuw inderdaad lametabel. Wat vaak niet vermeld wordt, is dat de echtgenoten van die arbeidsters in dezelfde krotten leefden en van hetzelfde brood aten. De levensomstandigheden van mannen en kinderen uit de arbeidersklasse waren immers even hachelijk als die van vrouwen uit dezelfde sociale laag. Voor hen ontbrak eveneens elke sociale zekerheid, elke arbeidsbescherming. De exclusieve aandacht voor de situatie van vrouwen draagt niet bij tot een beter begrip van wat hier juist ter discussie staat: de positie van vrouwen in de wereld van de arbeid, de embryonale sociale bescherming en de klassenstrijd. Als de situatie van vrouwen op bepaalde vlakken slechter was, moet dat aangeduid, uitgelegd en geanalyseerd worden tegen de achtergrond van die algemene toestand en van verklarende factoren zoals de industriële structuur, het kapitalisme, het ontstaan van de natiestaat, de mechanisatie, het parlementaire *laissez faire* ... Dan kan belicht worden hoe genderopvattingen daarbinnen een rol speelden met voor mannen en vrouwen soms verschillende uitkomsten.⁵

Het is eveneens verhelderend om de specifieke ontstaansgronden, werking en doelstellingen van de vroege vakbonden te schetsen. Zo had bijvoorbeeld het beperken van de toegang tot leercontracten tot de 'zonen van', zoals Coenen de reglementen van de gilden uit het midden van de 19e eeuw citeert, meer te maken met de uitsluiting van andere zonen, dan met de uitsluiting van vrouwen uit gekwalificeerde beroepen. De ambachtsgilden waren bang om de macht over hun kennis

Vrouwen staken bij Boel, ongedateerd. Foto © Lieve Colruyt (Amsab-ISG, Gent)

te verliezen en probeerden die binnen de groep, binnen het gezin te houden. De uitsluiting was niet tegen vrouwen gericht, maar op de eerste plaats tegen andere mannen. Dat vrouwen dat beroep niet uitoefenden en er niet voor werden opgeleid, is het onderzoeken waard, maar was vanzelfsprekend. Het discours daaromtrent kan je op meer dan één manier lezen en hoef je niet noodzakelijk als misogyn te interpreteren. Die bril maakt het onmogelijk het essentiële karakter van de vroege vakbonden te zien, namelijk dat die corporatistisch georganiseerd waren en gebaseerd op een principe van uitsluiting van ongekwalificeerde mannen, van vreemden en van wie zich niet aan de (prijs)afspraken hielden. Dat wil niet zeggen dan de uitsluiting van vrouwen niet bestond, noch dat die niet discriminerend was, wél dat de motivatie erachter minder met gender en meer met andere factoren te maken had, zoals de strijd tegen de mechanisatie en de industriële concentratie en voor de bestaande monopolies. Ook voor de latere periode is meer aandacht nodig voor het – evoluerende – karakter van de vakbonden, hun machtsstructuren, organisatie modellen en objectieven, om de plaats van vrouwen in de beweging, of het gebrek eraan, te duiden.

Symptomatisch voor het niet uitwerken van de relatie tussen gender en klasse, is de onderbelichting van de gezinsdimensie. De arbeidersverdelende keuzes die mannen en vrouwen maakten, kunnen niet begrepen worden als een louter antagonisme tussen man en vrouw, maar passen in het kader van de gezinseconomie. Het inko-

Betoging van Vrouwen tegen de crisis, ongedateerd. Foto © ROL (Amsab-ISG, Gent)

men van mannen, vrouwen en kinderen, van alle gezinsleden samen, bepaalde het arbeidersbudget en het levensniveau van een gezin. Hoe dat juist gebeurde en in welke mate een fluctuerend gezinsinkomen door de gezinscyclus heen de arbeidsloopbaan van vrouwen beïnvloedde, is onderwerp van debat tussen historici, maar dat het gezin een cruciale onderzoeksdimensie is, staat zelden nog ter discussie.⁶ Arbeidersorganisaties, zeker aan christelijke kant, formuleerden hun eisen rond loon en sociale zekerheid ook in termen van het gezin. Concepten als het kostwinnersloon mogen in dergelijke studies dus meer aandacht krijgen. Zeker als het gaat om inzicht in de – op het eerste gezicht – vrouwonvriendelijke standpunten van de arbeidersbeweging. Het kostwinnersmodel afdoen als discriminerend of als vrouwonvriendelijke ideologie, is onvoldoende. De eigen logica en context van het model moeten onderzocht worden. *Syndicalisme au féminin* haalt zowel in de inleiding als in het besluit het model van de huisvrouw aan als *destin naturel* van de vrouw, als een ideaal in de 19e en als dominant model in de 20e eeuw. Coenen gebruikt dat ideaal op zich als verklaring voor het gedrag van de mannenvakbonden. Enige theoretisering over het ontstaan van die specifieke invulling van de taakverdeling tussen mannen en vrouwen, als ideologie én als praktijk, de variaties erop en de evolutie ervan ontbreekt. Dat is nochtans het onderwerp van een uitgebreid debat in de historiografie van de geschiedenis van de vrouwenarbeid.⁷

Een discussie vanuit het concept private versus publieke sfeer, ook ingeburgerd in de vrouwen- en gendergeschiedenis, is in dit debat onontbeerlijk. Dat begrip-penpaar is cruciaal bij de bespreking van de rol van vrouwen binnen de vakbond, een beweging met bestuursorganen, interne verkiezingen en openbare acties. Heeft de afwezigheid of minstens ondervertegenwoordiging van vrouwen binnen de syndicale beweging te maken met hun afwezigheid in het openbare politieke leven? Wat was de publieke reactie op vrouwen die op straat kwamen? Of was dat helemaal niet zo ongewoon? Was er onderscheid tussen fatsoenlijk en onfatsoenlijk gedrag in het openbaar? Was dat voor mannen en vrouwen hetzelfde? Speelde de evoluerende grens tussen de straat en de 'thuis' daarin een rol? Welke plaats had de fabriek in die tweedeling? De bespreking van het contemporaine debat over de gebrekkige syndicalisatie van de vrouw, en wie of wat daar schuld aan heeft, heeft er trouwens ook baat bij enkele goed gedocumenteerde begrippen uit de genderstudies te gebruiken, zoals privaat en publiek, mannelijkheid en vrouwelijkheid, macht en onmacht, gepast en gewenst gedrag ...

Vrouwen hadden syndicaal geen goede naam. Ze waren notoir slecht te organiseren. Tijdgenoten probeerden daar een verklaring voor te vinden, en weten de desinteresse van vrouwen in het beste geval aan hun andere arbeidsloopbaan (tijdelijkheid), aan de lage vrouwenlonen en hun gebrek aan vorming, maar ze verweten de vrouwen ook kortetermijndenken, onverschilligheid en een gebrek aan klassengeest en solidariteit. Coenen bekritiseert die vakbondshouding, net als de slechts halfhartige pogingen om vrouwen echt te rekruteren. Ze wijst als oorzaak op de slechte arbeidsomstandigheden en lonen, de weinig bereikbare sectoren waarin vrouwen werkten (thuisnijverheid en kleine ateliers), het gebrek aan aandacht van de beweging voor de specifieke vrouweneisen en de uitsluiting van vrouwen uit sociale voordelen (werkloosheidsuitkeringen). Aan socialistische zijde komt daar de blijvende weerstand tegen aparte vrouwenorganisaties bovenop, aan katholieke zijde de perceptie van vrouwen als huisvrouwen in plaats van als arbeidsters.

Het concept van primaire en secundaire arbeidsmarkten zou in deze context op zijn plaats geweest zijn. In hoeverre waren de mannen uit het secundaire segment van de arbeidsmarkt lid van een vakbond en welke factoren maakten dat ze dat niet waren? Vraag is eveneens hoe gender dan precies een rol speelde in zowel de afwezigheid van vrouwen als de onwil van de vakbonden om daar iets aan te doen. Niet enkel het eisenpakket, maar ook de dagelijkse werking van de vakbond was 'gegenderd'. De 'ideale militant' was mannelijk. Mijn onderzoek naar militantes uit de christelijke vakbond van de jaren 1950 toont dat aan, net als hoe kleine praktische zaken de aanwezigheid van vrouwen bemoeilijkten, zoals de locatie en de tijdstippen van de vergaderingen.⁸ Annie Massay van het ABVV wijst er in een interview op hoe mannen een andere invulling geven aan macht en vakbondsdoelen.⁹ Een verdere exploratie van gender en macht in de organisatiecultuur en dagelijkse praktijk van de arbeidersbeweging lijkt me cruciaal om de vraag naar de afwezigheid van vrouwen te beantwoorden. Anders wordt de balans van wat er goed en fout ging, gemaakt zonder inzicht in de innerlijke organisatieloga van de beweging.

Blijvend probleem is de nog steeds 'verzuilde', aparte behandeling van de christelijke en socialistische vakbonden in de meeste historische studies. Dat zorgt ervoor dat belangrijke onderzoeksvragen ongesteld en onbeantwoord blijven. Waarom pakten christelijke en socialistische vakbonden de organisatie van vrouwen anders aan? Waar liep hun beeld op vrouwen gelijk en waar verschilde het? De aparte organisatie van vrouwen binnen de christelijke organisaties zorgde voor een grotere mobilisatie van vrouwelijk potentieel dan binnen de socialistische, waar vrouwen en mannen uitdrukkelijk samen georganiseerd werden. In de jaren 1920 werden die katholieke vrouwenbondjes echter verplicht opgeslokt door de federaties, waardoor ze hun leden, hun tijdschrift en vooral hun representatie in hogere organen en hun macht, verloren. Waarom liep het aan socialistische kant anders? Welk effect had dat op het vrouwelijk eisenpakket? Waar stonden de socialistische vrouwen op het moment dat de katholieke vrouwen hun eigen secretariaat kregen? En wat deden de christelijke organisaties op het ogenblik dat de socialisten in Brussel in 1913 een propaganda-actie organiseerden, gericht op vrouwelijke arbeidsters? Gebruikten beide dezelfde of andere argumenten? Wie had wanneer een tijdschrift, een secretariaat, en hoe verschilden die inhoudelijk en praktisch? Liepen de eisen parallel of niet? Wat waren de verschillende posities tegenover de arbeids- en sociale bescherming? Wie bereikte welke groepen van de arbeidersbevolking, zowel geografisch als sectoraal? Welke gevolgen hadden de verschillende rekruteringsmodellen (parochie versus fabriek)? Welke invloed had het feit dat binnen de socialistische vakbond de macht bij de centrales zat? Welke vorm van organisatie was het meest doeltreffend en aangepast aan de noden?

Het is nuttig en nodig om aan te duiden dat vrouwen in de arbeidersbeweging aanwezig waren. In haar boek geeft Coenen daar zeer veel informatie over. Op welke meetings waren vrouwen aanwezig? Op welke congressen werd iets over de vrouwenkwestie gezegd? Hoeveel vrouwen van welke schoenfabriek gingen hoeveel dagen in staking? Hoeveel vrouwen van welke beroepsgroep vormden welke vakbond en hoe heette hun tijdschrift?

Wat mij als lezer echter nog meer zou interesseren is: wie waren die vrouwen? Waarom waren ze daar? Waar stonden ze voor? Evolueerde hun eisenpakket? Waren die eisen per sector en regio dezelfde? Wat eisten ze precies? Wat waren de strijdpunten van de beweging? Ook de dagelijkse praktijk van de vroege vakbonden – en de mannen én vrouwen daarbinnen – verdient een studie. Wie was die militante? Waaruit bestonden haar taken? Welke bewegingsruimte had ze? Welke vorming had ze? Welke job deed ze? Hoeveel werd ze betaald? Zijn de eisen op de werkvloer dezelfde als die op de congressen? Het boek vermeldt dergelijke zaken hier en daar, maar er is nog ontzettend veel materiaal voor detailstudies weggelegd ...

Hedendaagse organisatie- en bewegingsgeschiedenissen stellen de vraag naar macht, naar democratie, naar organisatiecultuur. En niet enkel naar aantallen en oprichtingsdata. Die studies hebben echter ook nood aan een genderblik. Hoe kunnen

vrouwen doorbreken in een organisatie met een mannelijke cultuur? 'The unions tend to be male-oriented not only because the majority of the members are men, but also because of the male culture which makes it hard for trade unionists to pay enough heed to women's issues and demands.'¹⁰

Om de evoluerende relatie tussen vrouwen en vakbond te begrijpen, moet de geschiedenis van die vakbond onder de loep genomen worden, met aandacht voor gender, klasse, gezin en etniciteit, voor structuren, voor opvattingen én voor dagelijkse praktijken.¹¹

- 1 Herstory. In: *Oxford English Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- 2 Christina Hoff SOMMERS, *Who stole feminism? How women have betrayed women*, New York: Simon & Schuster, 1994.
- 3 Joan W. SCOTT, Gender: A Useful Category of Historical Analysis. In: *The American Historical Review*, 91(1986)5, pp. 1053-1075.
- 4 Marie-Thérèse COENEN, *Syndicalisme au féminine. Volume I. 1830-1940*, Brussel: Carhop, 2008.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Deborah SIMONTON, *A history of European Women's Work. 1700 to the present*, Londen: Routledge, 1998.
- 6 Louise A. TILLY & Joan W. SCOTT, *Women, Work and Family*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1978; George ALTER, Work and Income in the Family Economy: Belgium 1853 and 1891. In: *Journal of Interdisciplinary History*, 15(1984), pp. 262-263; Catharina LIS, Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10(1984), pp. 391-396; Patricia VAN DEN EECKHOUDT, Family Income of Ghent Working Class Families ca. 1900. In: *Journal of Family History*, 18(1993), pp. 87-110; Patricia VAN DEN EECKHOUDT & Peter SCHOLLIERS, The Construction of Women's Paid Labour. The Belgian Inquiry of 1891 into Working-Class Family Budgets. In: Timothy GUINNANE, Paul JOHNSON, Clara Eugenia NÚÑEZ (red.), *The Microeconomic Analysis of the Household and the Labour Market, 1880-1939*, Sevilla: University of Sevilla, 1998, pp. 73-86.
- 7 Angélique JANSSENS, The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family. An Overview of the Debate. In: *International Review of Social History*, (1997)42, supplement S5, pp. 1-23.
- 8 Hannelore VANDEBROEK, *Vakbondswerk in Vrouwenhanden. De KAV-Syndicale Dienst (1938-1940, 1944-1947) en de ACV-Syndicale Dienst voor Vrouwen (1947-1968)*, UA, scriptie GAS Vrouwenstudies, 2004 (artikel in voorbereiding).
- 9 France ARETS & Annie MASSAY, Les femmes dans l'action syndicale. In: Mateo ALALUF (red.), *Changer la société sans prendre le pouvoir. Syndicalisme d'action directe et renardisme en Belgique*, Brussel: Ed. Labor, 2005, pp. 125-132.
- 10 Patrick PASTURE, Feminine Intrusions in a Culture of Masculinity. In: Patrick PASTURE, Johan VERBERCKMOES, Hans DE WITTE (red.), *The Lost Perspective? Trade Unions between Ideology and Social Action in the New Europe, vol. 2: Significance of Ideology in European Trade Unionism*, Aldershot: Avebury, 1996, pp. 218.
- 11 Zie bijvoorbeeld: Sheila CUNNISON & Jane STAGEMAN, *Feminizing the Unions. Challenging the culture of masculinity*, Aldershot: Avebury, 1993; Alice H. COOK, Val R. LORWIN, Arlene KAPLAN DANIELS, *The Most Difficult Revolution. Women and Trade Unions*, Londen: Cornell University Press, 1992.

COLLECTIE

De diversiteit van het coöperatief archief

Van Comptoir de Dépôts et de Prêts tot Les Socialistes Réunis

MARTIJN VANDENBROUCKE
collectiemedewerker, Amsab-ISG

Samen met vak- en ziekenbonden vormden coöperaties de sokkel van de 'oude' socialistische beweging. Consumenten investeerden zelf een bescheiden bedrag in een coöperatie en verwierven zo controle over het productieproces. Op die manier trachtte de socialistische beweging binnen te dringen in de markteconomie. Coöperaties speelden een belangrijke rol in de economische emancipatie van grote groepen van de bevolking, vooral rond de eeuwwisseling van de 19e naar de 20e eeuw. Via de coöperatie konden producenten en consumenten zich verenigen en zo gezamenlijk doelen bereiken die voor iedereen individueel onbereikbaar zouden zijn geweest, vooral op het gebied van investeringen. Op die manier fungeerde de coöperatieve groep ook als financiële motor voor de socialistische beweging. Voor de studie van de werking en organisatie van die laatste is kennis van de coöperatieve beweging dan ook onontbeerlijk. Amsab-ISG beheert een uitgebreide collectie coöperatieve archieven, niet enkel dat van de koepelorganisatie Société Générale Coopérative, die nog steeds bestaat onder de naam Febecoop, maar ook van vele kleine(re) maatschappijen.

Toen het archief van de Société Générale Coopérative (SGC) en haar voorgangers in 2000 naar Amsab-ISG werd gebracht en de daaropvolgende jaren werd ontsloten,

bleken daarin een aantal archieven van aangesloten maatschappijen te zitten. Sommige hadden de beschutting van de moederorganisatie opgezocht, andere waren met dwingende hand onder toezicht geplaatst. In elk geval was hun beheer door de koepelmaatschappij overgenomen. Op die manier kwamen ook hun archieven in handen van de SGC. Daar bleven ze tot de inventarisatie van dat archief rusten. Onlangs werden ook de archieven van die aangesloten maatschappijen ontsloten. De organisaties die hun archief of een deel ervan naar de zetel van de SGC overbrachten, zijn in te delen in drie groepen. Ten eerste de coöperaties die vanuit de SGC en haar opvolger Febecoop werden bestuurd, zoals de Union des Coopérateurs Borains. Die had ook het archief van sommige maatschappijen die ze had opgeslorpt onder haar hoede, zoals dat van Les Socialistes Réunis. Daarnaast zijn er de organen die vanuit de koepelorganisaties werden opgericht en gestuurd en die de taak hadden om de liquidatie te begeleiden van coöperaties die in moeilijkheden verkeerden, zoals de Société de Gestion Nationale Coopérative, de Intercoopérative de Belgique, de Société Belge de Gestion d'Immeubles en de Société Belge d'Intérêts Industriels et Financiers. Die laatste was de juridische opvolger van de Belgische Bank van de Arbeid en het Comptoir de Dépôts et de Prêts, waarvan het archief ook in dit geheel rust. Ten derde zijn er de archieven van een aantal nationale vormings- en opleidingsorganisaties, zoals het Centre d'Études Coopératives en het Office National de la Coopération.

De Union des Coopérateurs Borains

De coöperaties uit de Borinage die in moeilijkheden verkeerden, waaronder Les Socialistes Réunis, besloten begin jaren 1960 te fusioneren. Het resultaat was de Union des Coopérateurs Borains, vaak ook Les Coopérateurs genoemd. De organisatie

kende slechts een kort bestaan. Ruim tien jaar later ging ze namelijk, samen met de coöperatie Au Progrès uit Jolimont, op in de Société Entrepôt-Magasins et Locations (SEMEL). Die nam de uitbating van de winkels van beide maatschappijen over en verving hen door kleine supermarkten met de naam Mini-Pick. Het bestuur kwam grotendeels in handen van bestuurders van de Union des Coopérateurs Borains, onder wie haar directeur Marcel Delpanque, al nam bedrijfsrevisor Willy De Mey de werkelijke leiding waar. De nieuwe maatschappij kreeg de vorm van een naamloze vennootschap, waardoor voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog de coöperatieve vorm werd verlaten. Dat besluit kaderde in de vergeefse poging van de socialistische coöperatieve beweging om zich te profileren als commerciële supermarktketen.

Les Socialistes Réunis

De consumptiecoöperatie Les Socialistes Réunis werd in 1895 gesticht in het Henegouwse dorpje Dour. De bewoners van Dour, Wiheries en de omliggende dorpen in die gemengd industrieel-agrarische regio verzetten zich aanvankelijk tegen elke vorm van gestructureerde organisatie, volgens hen niet meer dan een middel om enkelingen een baan en een inkomen te bezorgen. Toch slaagde een kleine groep socialistische onder leiding van Alfred Danhier erin om in 1895 genoeg geld te verzamelen om in Trichères een huis te huren en er brood te bakken. De coöperatieve bakkerij kende een snelle start en realiseerde in het eerste jaar al een omzet van ongeveer 50.000 frank. In 1920 bezat de coöperatie een feestzaal, een mechanische bakkerij, winkels met kruidenierswaren, stoffen, schoenen, kledij en meubels, een brouwerij, een kuiperij en zelfs een waar park. In 1927 bereikte ze haar hoogtepunt met de bouw van een indrukwekkend volkspaleis met feestzaal en cinema, ontworpen door

Alphonse Van Craenenbroeck. Net als alle socialistische coöperaties kenden Les Socialistes Réunis na de Tweede Wereldoorlog een moeizame, in vergelijking met de christelijke concurrenten zelfs tergend trage opgang. In die mate zelfs dat er – ondanks de groeicijfers – over een achteruitgang kan worden gesproken, aangezien de coöperatie een steeds kleiner marktaandeel innam. Vanaf de jaren 1960 was het verval niet langer te verdoezelen. De verkoopscijfers liepen terug, onverkochte stocks namen hand over hand toe ... Ook Les Socialistes Réunis ontsnapten daar niet aan. In 1963 ging de coöperatie op in de hierboven vermelde Union des Coopérateurs Borains, een van de resultaten van de – later vergeefs gebleken – schaalvergroting waartoe de koepel van socialistische coöperaties besloten had om te kunnen overleven. Het prachtige volkshuis in Dour werd in 1982, na de afbraak van de feestzaal en de cinema een jaar eerder, beschermd als monument.

De Société Nationale de Gestion Coopérative

Begin 1933 ging de Union des Coopératives du Centre, du Borinage et du Brabant Wallon uit La Louvière, de op vier na grootste Belgische socialistische coöperatie, over de kop. Haar ongebreidelde expansie had haar opgezaald met een inefficiënte organisatie en een veel te groot gebouwenpatrimonium. De verliezen werden aanvankelijk boekhoudkundig toegedekt, tot de controledienst van de Office Coopératif Belge ze onderzocht. Die stelde een verlies van 17 tot 20 miljoen frank vast. De Société Générale Coopérative nam twee van de productie-instellingen van de Union over, met name de zeepfabriek in Bergen en de mineraalwaterbottelarij in Rœulx. Daarmee deed de maatschappij haar eigen leden overigens concurrentie aan, door als enige koepel zelf productiediensten uit te baten. In de nasleep van het faillissement van

de Union werd de Société Nationale de Gestion Coopérative (NACO) opgericht. Die moest de coöperaties waarvan de controledienst had vastgesteld dat ze in moeilijkheden verkeerden, opnieuw financieel gezond maken. Naast de afhandeling van het faillissement van de Union des Coopératives, kreeg de NACO het beheer over de opvolger ervan, Union et Progrès uit La Louvière, en over zeven andere maatschappijen die in moeilijkheden verkeerden: La Ruche Ouvrière uit Péruwelz, Koöperatief Verbond uit Antwerpen, De Voorzorg uit Roeselare, Hoop & Vertrouwen uit Ieper, Algemeen Welzijn uit Waregem, Werkerswelzijn uit Brugge en Vooruit uit Mechelen. Luikenaar François Logen werd afgevaardigd beheerder van de organisatie. Voor haar ondersteuningsactie kreeg de NACO een lening van 25 miljoen frank. Aanvankelijk beperkte ze zich tot het nazien van boekhoudingen en trad ze op als borg voor leningen van maatschappijen die in moeilijkheden verkeerden. Op 12 oktober 1935 fuseerde ze echter met wat restte van de Union des Coopératives du Centre. Daardoor verbreedde haar taak tot het verkopen van het actief van die maatschappij om de schulden af te betalen.

Toen de socialistische coöperatieve beweging zich na de val van de Belgische Bank van de Arbeid voorzichtig begon te herstellen, vervaagde de rol van de NACO. De maatschappij was uiteindelijk niet meer dan een transitieorgaan tussen de oude structuren van de jaren 1920 en de herstructurering van 1935, met het oog op de financiële ondersteuning van de socialistische coöperaties die tijdens de economische crisis in moeilijkheden verkeerden.

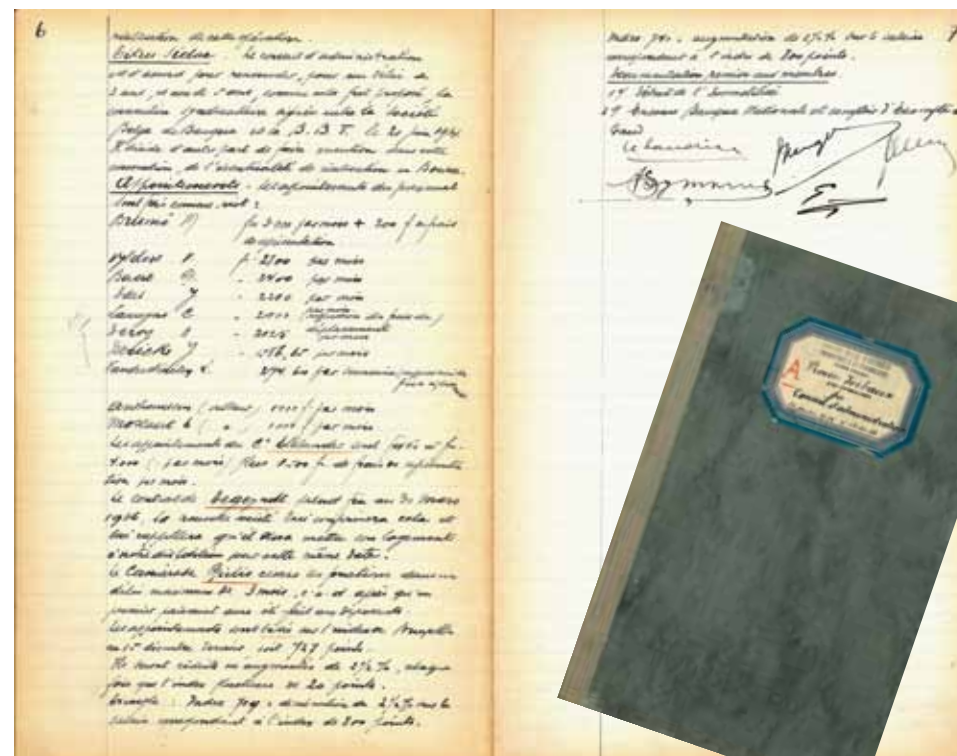
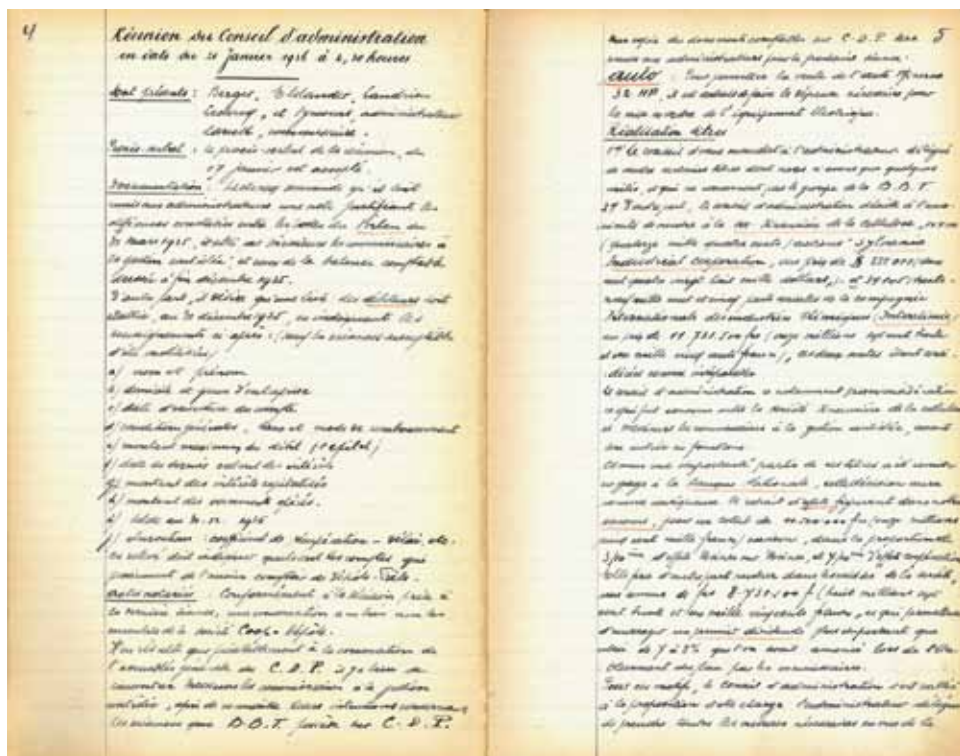
De Intercoopérative de Belgique

Kort na de Tweede Wereldoorlog organiseerde de liberale minister van Bevoorrading Paul Kronacker de import van textiel (de overname en distributie van de Ame-

rikaanse voorraden). Voor de verdeling van die goederen werden vijf coöperatieve maatschappijen opgericht. Socopimportex groepeerde de textielgroothandels en stond in voor 47 procent van de invoer. Coprotex overkoepelde de producenten van confectiekledij en stond in voor 23 procent. Magbel groepeerde de ‘grote magazijnen’ en nam 15 procent van de invoer voor zich. Storesco was vertegenwoordiger van de grootwarenhuizen (Sarma, Magasins de la Bourse), met een tussenkomst van 10 procent. De Intercoopérative de Belgique (Intercobel) ten slotte nam de consumptiecoöperaties voor zich en vertegenwoordigde 5 procent.

De Intercobel werd opgericht op 21 november 1945 en had de opdracht geïmporteerd textiel aan te kopen voor haar aandeelhouders, met name de katholieke coöperaties van Ciney (L'Économie Populaire), Hasselt (Welvaart/Bien-Être) en Brussel (L'Union Économique), de neutrale SEA (de coöperatie van het personeel van de openbare diensten) en de socialistische coöperaties van Gent (Vooruit), Luik (Union Coopérative), Charleroi (Union de Coopérateurs du Bassin de Charleroi) en Brussel (Maison du Peuple). De kleinere maatschappijen werden vertegenwoordigd door de socialistische Société Générale Coopérative en de neutrale Fédérale de Belgique. De katholieke coöperaties bezaten samen twintig aandelen, de neutrale dertig en de socialistische vijftig.

Hoewel de omzet van de Intercobel nooit de gestelde doelen bereikte – met uitzondering van het eerste jaar –, boekte ze aanvankelijk wel een lichte winst. Na de terugkeer naar een normale economische toestand, werd begin jaren 1960 besloten om de maatschappij te liquideren. Op 24 september 1965 werd ze ontbonden.

Verslag van de raad van bestuur van 17 januari 1936, uit een verslagboek van de Société Belge d'Intérêts Industriels et Financiers. (Amsab-ISG, Gent)

De Société Belge d'Intérêts Industriels et Financiers

De Belgische Bank van de Arbeid kwam in de eerste helft van de jaren 1930 door onzorgvuldig beheer en de financiële crisis in de problemen. Ze werd op 27 maart 1935 onder 'gecontroleerd beheer' geplaatst. De leiding van de bank kwam in handen van drie commissarissen, die de opdracht kregen een reorganisatieplan op te stellen. Op 24 juni 1935 werd de Bank van de Arbeid omgevormd tot een naamloze vennootschap met een nieuwe leiding en met een kapitaal van 1 miljoen frank, onderschreven door de socialistische coöperaties. De maatschappij kreeg de naam Société Belge d'Intérêts Industriels et Financiers (SBIIF). Haar taak was om de bezittingen van haar voorganger geleidelijk en onder de meest gunstige voorwaarden te verkopen, om

zo de schuldeisers te kunnen uitbetalen. De vroegere 'rode fabrieken' en andere gebouwen werden een na een verkocht, tot de maatschappij in 1949 in liquidatie werd gesteld. In 1959 werd ze ontbonden. Uiteindelijk kon slechts 45 procent van de schulden terugbetaald worden.

De Comptoir de Dépôts et de Prêts

Kort na de Eerste Wereldoorlog wilde de bloeiende socialistische beweging een nationale financiële instelling die de groeiende financiële middelen van vakbonden, mutualiteiten en coöperaties voor de beweging kon beheren. Daarom richtte ze de Comptoir de Dépôts et de Prêts (CDP) op. De beweging genereerde zo zelf haar winst en was voor leningen niet meer afhankelijk van burgerlijke instellingen.

De stichters hadden al van bij de start de bedoeling om de CDP te laten versmelten met de Belgische Bank van de Arbeid (BBA), die ze als te 'Gents' beschouwden. Daarom brachten ze de zetel van de CDP over naar het hoofdkantoor van de BBA in Gent. In tegenstelling tot de BBA was de CDP een coöperatie – dus geen naamloze vennootschap – én een volwaardig deel van de partij. Aanvankelijk was de directeur van de CDP, maar al snel groeiden de twee instellingen uit elkaar in plaats van naar elkaar toe. Elke frank spaargeld die naar de CDP ging, kon niet naar de BBA gaan en vice versa. In november 1922 kreeg de CDP een eigen directeur, Fernand Degeyndt. In 1924 verliet de organisatie uiteindelijk de kantoren van de BBA en betrok ze een eigen gebouw in Brussel. De fusieplannen werden echter niet opgeborgen, maar als gevolg van

onwil, voornamelijk vanuit Gentse hoek, ook niet gerealiseerd. De geldstroom naar de CDP bleef in tussentijd verder toenemen. De werking van de CDP was bewust beperkt tot het financieel ondersteunen van de organisaties uit de eigen socialistische kring. Vanaf het midden van de jaren 1920 begon het spaargeld echter ruimschoots het uitgeleende geld te overstijgen. Zo ontstonden er moeilijkheden om geschikte bestemmingen te vinden om het geld te plaatsen. Om de groei van de bank niet te belemmeren, werd de geldstroom niet afgeremd. Het geld werd in toenemende mate geleend aan personen die het gebruikten om beursoperaties mee te financieren. De CDP speculeerde niet zelf, maar de klanten die het geld leenden, deden dat wel. Toen de beurscrisis in 1929-1930 uitbrak, konden de klanten het geld niet terugbetalen. De aandelen waarmee ze zich borg hadden gesteld, bleken niets

waard. Eind 1930 had de CDP 18 miljoen frank verloren. Daarop besloot de leiding opnieuw toenadering te zoeken tot de BBA, ditmaal niet met het oog op een fusie die ze zelf leidde, maar met een voorstel tot overname door de BBA. In 1931 was de eenge-maakte socialistische bank een feit, echter niet onder de beoogde omstandigheden. De financiële crisis sloeg in alle hevigheid toe, en de zelf al niet bijzonder sterke BBA haalde met de CDP een ziek kind in huis.

Een deel van het archief van de CDP kwam om onduidelijke redenen terecht bij de documentatiedienst van Febecoop, de koepel van socialistische coöperaties. Je zou het nochtans eerder bij haar juridische opvolger verwachten, de Société Belge d'Intérêts Industriels et Financiers, die de afhandeling van het faillissement van de BBA begeleidde.

De Société Belge de Gestion de Immeubles

In 1923 werd vanuit de Belgische Bank van de Arbeid (BBA) een vastgoedmaatschappij opgericht voor de aan- en verkoop van onroerende goederen, ook industriële. Tenminste, dat was de officiële opdracht van de Société Belge de Gestion d'Immeubles (Belgestim). De maatschappij werd echter een soort afvalbak voor alle andere rode fabrieken en voor de BBA zelf. Sterk verlieslatende aandelen die de BBA in de hoop op betere tijden niet met verlies wou verkopen, werden tijdelijk overgedragen aan Belgestim. Dat gebeurde op initiatief van twee beheerders, met name Fernand Moise, directeur van de BBA, en Edward Anseele. De andere beheerders van Belgestim, inclusief voorzitter Henri Lemaire, sterke man van de verzekeringsmaatschappij Prévoyance Sociale, werden tot hun onvrede in het ongewisse gelaten over de miljoenen die onder de vorm van aandelen via hun bedrijf versast werden. De band tussen de BBA en de Prévoyance Sociale, die al verre

van optimaal was, werd hierdoor verder beschadigd. De verzekeringsmaatschappij leek gewenst om de verantwoordelijkheden – lees: financiële middelen – te delen, maar in werkelijkheid hield de oude garde van de Gentse bank de touwtjes stevig in handen. Rond 1950, toen het faillissement van de BBA stilaan afgehandeld was, sluimerde Belgestim helemaal weg. Het is echter niet duidelijk wanneer ze ontbonden werd.

Soccom

In 1936 werd in de nasleep van het faillissement van de Belgische Bank van de Arbeid een fiduciaire (boekhoudkundig bedrijf) opgericht. Onder de vleugels van de Société Belge d'Intérêts Industriels et Financiers hield Soccom (de betekenis van de afkorting werd nog niet achterhaald) de boekhoudingen bij van een aantal 'rode fabrieken' (Volksdrukkerij, Bonneterie V. Ameye, Someca, Nouvelles Briqueteries de Coxyde, Arsor, Belgestim) en van de socialistische coöperaties uit de Dendervallei. Charles Elslander was voorzitter, Marcel Brismée (wellicht een zoon van Désiré Brismée, de 19e-eeuwse pionier van de socialistische coöperatie) bestuurder. In mei 1939 nam de fiduciaire Fidu-Coop, een filiaal van Coop-Deposito's, de taken van Soccom over. Kort daarvoor had Jean Brat Elslander opgevolgd en nam Julien Daes de plaats in van Brismée, niet toevallig allebei twee leidinggevende figuren van Coop-Deposito's, de latere Codep Spaarbank. Na het faillissement van de Bank van de Arbeid werden hun vertegenwoordigers in tal van organisaties vervangen door die van Codep Spaarbank, de nieuwe rode bank.

Het Centre d'Études Coopératives

Na de Tweede Wereldoorlog werden er in de schoot van de koepel van socialistische coöperaties, naast de al bestaande Les Propagateurs de la Coopération, een aantal

propagandaorganisaties opgericht, zoals de Office National de la Coopération à l'École en het Centre d'Études Coopératives, allebei in Luik. Het Centre d'Études Coopératives werd opgericht op 5 oktober 1945 en had als doelstelling de coöperatieve gedachte te verspreiden door middel van cursussen, conferenties, studiedagen, brochures, boeken, studiereizen ... Het richtte zich daarvoor op de werknemers van de regionale coöperaties. Waarschijnlijk werd het centrum eind jaren 1960 opgedoekt.

Het Office National de la Coopération à l'École

Het hierboven al vermelde Office National de la Coopération à l'École was een van de vele propagandaorganisaties die binnen de socialistische coöperatieve beweging werden gesticht na de Tweede Wereldoorlog. Het werd in 1954 opgericht in Luik, de thuishaven voor heel wat coöperatieve studie- en propagandaorganisaties. Het doel ervan was om onderwijzers die de 'scolaire coöperatie' aan hun leerlingen trachten over te brengen te ondersteunen. Dat waren meestal afzonderlijke lessen of groepen binnen bestaande scholen. Omstreeks 1966 groepeerde de vzw 320 'scolaire coöperaties' met samen ongeveer 15.000 leden. Het is onduidelijk of het Office meerdere federaties heeft gekend, laat staan hoe actief die waren. Ook deze organisatie verdween waarschijnlijk onder de trage vloedgolf van de commercialisering.

Les Propagateurs de la Coopération

De moeder van alle propagandistische organisaties binnen de socialistische coöperatieve beweging was ongetwijfeld de vzw Les Propagateurs de la Coopération (de Nederlandse benaming De Verspreiders van de Koöperatie werd nauwelijks gebruikt). Ze vond haar oorsprong bij de congressen van het Office Coopératif Belge

in de vroege jaren 1920, waar meermaals de wens werd uitgedrukt enkele lessen over de coöperatie in te schrijven in de programma's van het primaire en secundaire onderwijs. Met dat doel werden op 22 juli 1925 Les Propagateurs de la Coopération opgericht. De voornaamste taak ervan werd omschreven als 'het begunstigen en organiseren van het coöperatieve onderwijs en meer in het bijzonder het overhalen van de openbare overheid tot het inschrijven van de coöperatie in het programma van de rijksscholen'. Het beginkapitaal kwam uit de winsten van de Internationale Coöperatieve Tentoonstelling in Gent in 1924. Die werden verder aangevuld met lidgelden, giften en de verkoop van publicaties. Aanvankelijk richtten Les Propagateurs de la Coopération al hun pijlen op de oprichting van een universitaire leerstoel Coöperatie in Luik, Gent en Brussel. Enkel de Université libre de Bruxelles ging daarop in, in 1926, dankzij de onvoorwaardelijke steun van professor Louis de Brouckère. Toen de Brouckère in 1939 op emeritaat ging, werd de leerstoel niet meer bezet. De naoorlogse kandidatuur van professor Paul Lambert werd niet aanvaard.

Vanaf 1935 organiseerden Les Propagateurs de la Coopération coöperatieve seminaries onder leiding van de Brouckère. Die studiedagen leidden tot een aantal publicaties onder de reeksnaam *Studies* en lagen aan de basis van een aantal studiegroepen binnen de coöperaties van Luik, Charleroi, Antwerpen en Gent. Vanaf de jaren 1970 nam de activiteit van Les Propagateurs de la Coopération snel af, al bestond de organisatie begin jaren 1980 nog steeds.

De diverse archieven bevatten 609 nummers, opgeborgen in 30 archiefdozen. Ze bestrijken de periode 1900-1978 en zijn allemaal raadpleegbaar mits toestemming van de verantwoordelijke archivaris.

LEO LUCASSEN & JAN LUCASSEN

Winnaars en verliezers

*Een nuchtere balans van
vijfhonderd jaar migratie*

Leo LUCASSEN & Jan LUCASSEN, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar migratie*, Amsterdam: Bert Bakker, 2011, 304 pp., ISBN: 978 90 351 3643 4.

De broers Leo en Jan Lucassen zijn zowat de peetvaders van het historische migratieonderzoek in Nederland. Dat is niet zo oneerbiedig bedoeld als het klinkt, maar geeft gewoon aan dat zij al jaren op dat terrein toonaangevend zijn.¹ Wanneer zij dan een boek publiceren over vijfhonderd jaar immigratie naar Nederland, zijn de verwachtingen terecht hoog gespannen. De auteurs leggen ook zelf de lat hoog: ze presenteren niet zomaar een overzicht, maar een balans van die periode.

De structuur van het boek is opvallend: het begint vandaag, of preciezer met de periode van de zogenaamde massamigratie (1990-2011) en de maatschappelijke discussie rond migratie en vooral de islam, met eerst Pim Fortuyn als stokebrand en vandaag Geert Wilders. Daarna gaan de auteurs trapsgewijs terug tot 1550 in vier periodes: 1975-1990 met als titel *De multiculturele mythe*, daarna de periode 1945-1975, gevolgd door de periode 1850-1945 met de ons vertrouwde titel *Eigen volk eerst* en ten slotte *Een Gouden Eeuw met een lange nasleep (1550-1850)*. Elk hoofdstuk volgt hetzelfde stramen: een confrontatie tussen de feiten en de meningen in de behandelde periode, met op het einde een balans van winst en verlies voor de nieuwkomers en voor de Nederlandse maatschappij.

Voor de Vlaamse lezer die niet zo vertrouwd is met de Nederlandse geschiedenis, heeft die aanpak het grote voordeel dat de lezer onmiddellijk mee is: zelfs met een

Verzet van de Nederlandsche Toonkunstenaarsbond die een Actiecomité tot weer van buitenlandsche musici had opgericht. In 1934 gingen zij de straat op met de leuze 'In Nederland verhongeren Nederlandsche musici en vertroetelt men buitenlanders'. (uit: Leo LUCASSEN & Jan LUCASSEN, *Winnaars en verliezers*)

beperkte kennis van de Nederlandse actualiteit van het voorbije decennium is dat eerste hoofdstuk vrij makkelijk te volgen. Het is dan aan de lezer om eventueel met de auteurs verder het verleden in te gaan. Vermoedelijk kan die aanpak op dezelfde manier werken voor heel wat Nederlandse lezers.

Vijfhonderd jaar migratie: de tijdspanne uit de ondertitel heeft de verdienste het migratiefenomeen in een langer tijdsperspectief te plaatsen dan gewoonlijk.² Migreren mag dan wel van bij de oorsprong van de mensheid tot een van de meest opvallende kenmerken van de condition humaine behoren, vaak blijft de historische horizon beperkt tot het midden van de jaren 1960, zo ook in Vlaanderen. Dat die in Nederland eeuwen verder teruggaat, heeft vooral te maken met de koloniale geschiedenis van het land en de lange aanwezigheid van mensen uit de kolonies in het moederland.³

In het inleidende stuk *De integratiepessimisten* hebben de auteurs het over de zogenaamde 'linkse kerk' die een verpletterende verantwoordelijkheid zou dragen voor het mislukte immigratiebeleid en voor de kritiekloze bewondering voor de multiculturele samenleving.⁴ De term is overigens gemunt door Pim Fortuyn. De 'linkse kerk' is blijkbaar ook te vinden in Vlaanderen: ook bij ons wordt het amalgaam 'links' beschuldigd van het jarenlang negeren van de maatschappelijke problemen in verband met migratie. Ook in Vlaanderen is sprake van de mythe van een linkse kerk die verantwoordelijk zou zijn voor de mislukking van de multiculturele samenleving.⁵ Het is lang niet de enige gelijkenis tussen Nederland en Vlaanderen die bij de lectuur van dit boek spontaan voor de geest komt.

Een opvallende vaststelling is dat de recente commotie in Nederland over de massamigratie – die vaak uitgedrukt wordt in beelden die met water te maken

hebben zoals golven en overspoelen – niet spoort met de ontwikkelingen op het terrein. Op het moment dat die term te pas en vooral te onpas wordt gebruikt, laten de nuchtere cijfers zien dat er geen sprake is van massa-immigratie: tussen 2002 en 2007 was er in Nederland zelfs een negatief migratiesaldo.⁶ Het is een licht verontrustende gedachte: een oplopend maatschappelijk debat waarin nogal wat deelnemers niet gehinderd worden door enige kennis van zaken, maar dat toch een zware slagschaduw werpt op het politieke bedrijf en vooral op de verkiezingen.

De auteurs hebben het verder over twee reducties die het debat over migratie vertroebelen. Er is het amalgaam tussen migratie en islam, waarbij de vaststelling dat de meerderheid van de nieuwkomers niét afkomstig is uit een land met een overwegend moslimbevolking, toch meer dan een nuance is. Een tweede versmalling is die van migranten tot de ‘probleemmigranten’, in Nederland vooral Turken, Marokkanen en Antillianen. Ook in Vlaanderen bestaat die reductie: de stedelijke integratiediensten dragen ongewild bij tot dat beeld, want zij werken bijna uitsluitend rond nieuwkomers die problemen hebben met ‘harde’ thema’s als wonen, werken en schoollopen. Immigranten zoals Chinezen, Indiërs, Amerikanen of immigranten uit West-Europese landen die bij de integratiediensten niet echt in beeld komen, worden vaak niet gezien als migranten, terwijl dat ze dat natuurlijk wel zijn.

De indruk zou kunnen ontstaan dat dit boek een verdoken lofzang is op de weldaden van de immigratie, maar dat is het helemaal niet: de auteurs zijn zeker niet blind voor de kosten van het fenomeen, maar proberen die rigoureus af te wegen tegen de baten op economisch en sociaal vlak. En daarbij komt een ‘algemeen verspreide mening’ nogal eens op de tocht te staan, bijvoorbeeld dat de Nederlandse overheid de migranten in de hoogdagen van de multiculturele mythe heeft doodgeknuffeld.⁷ Op de binnenflap van het boek staat een uitspraak van de Amerikaanse politicus en socioloog Patrick Moynihan: ‘Iedereen heeft recht op zijn eigen meningen, maar niemand heeft recht op zijn eigen feiten.’ Mochten alle deelnemers in het huidige debat over migratie dit als motto nemen, dan zouden populisme, simplisme en regelrechte idiotie minder kans krijgen. Het werk van de gebroeders Lucassen doet hevig verlangen naar een Belgische/Vlaamse variant.

¹ Voor een bibliografie van Leo Lucassen, zie: <http://www.hum.leiden.edu/history/staff/lucassen.html> en voor een bibliografie van Jan Lucassen, zie: <http://www.iisg.nl/staff/jlu.php>, laatst geraadpleegd op 15 juli 2011.

² De ondertitel verwijst ook naar een uitstekende website over dit onderwerp: <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl>, laatst geraadpleegd op 15 juli 2011.

³ Ulbe BOSMA, *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties*, Amsterdam: Bert Bakker, 2009.

⁴ Leo LUCASSEN & Jan LUCASSEN, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar migratie*, Amsterdam: Bert Bakker, 2011, pp. 12-14.

⁵ Jan BLOMMAERT, *Links van de kerk. De linkerzijde en de multiculturele samenleving*, Antwerpen: Jan Blommaert/Kif Kif vzw, 2011 (te lezen op www.kifkif.be).

⁶ Leo LUCASSEN & Jan LUCASSEN, *Winnaars en verliezers [...]*, pp. 35-36.

⁷ Leo LUCASSEN & Jan LUCASSEN, *Winnaars en verliezers [...]*, p. 65 en volgende.

WILLIE VERHOYSEN
historicus

PUBLICATIE

ERNESTAN

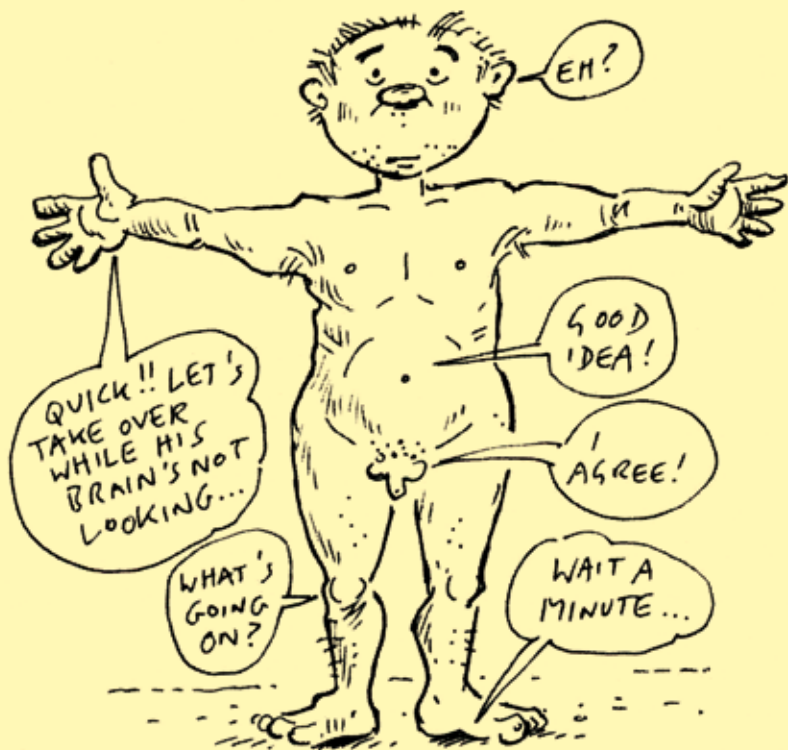
You Anarchist, You!

ERNESTAN, *You Anarchist, You!*, Berkeley/Londen: Kate Sharpley Library, 2009, 25 pp., ISBN: 978 18 7360 579 0.

Rond de eeuwwisseling van 1900 beleefde de Belgische anarchistische beweging een bloeiperiode.¹ Die was echter van korte duur, want na de Eerste Wereldoorlog en de Russische Revolutie keerde het tij en kreeg ze de wind flink tegen van enerzijds de sociaaldemocraten van de Belgische Werkliedenpartij en anderzijds de communisten van de Kommunistische Partij van België. De anarchistische organisaties verloren geleidelijk terrein, maar het anarchistische vrijheidsideaal bleef toch nog verschillende mensen in België inspireren. Het bracht tijdens het interbellum, en kort daarna, enkele kleurrijke figuren voort die vaak een stempel konden drukken op maatschappelijke debatten. Een van de bekendste daarvan was Hem Day (Marcel Dieu), die tussen de twee wereldoorlogen op een markante en creatieve wijze de schijnwerpers wist te richten op zijn anarchistische en vooral pacifistische opvattingen. Een anarchistische generatiegenoot van Hem Day was Ernest Tanrez, die opereerde onder de schrijversnaam Ernestan. Net als Hem Day was hij geen groot theoreticus, maar wel een begenadigd schrijver en een begiftigd spreker. Hij schreef talloze artikels en diverse brochures. De Britse uitgeverij Kate Sharpley Library heeft *Tu es anarchiste*, een van zijn laatste brochures, nu vertaald in het Engels en opnieuw uitgegeven onder de titel *You anarchist, you!*

Ernest Tanrez (1898-1954) werd in juli 1898 in Gent geboren in een middenklassegezin met een Franssprekende vader en een Vlaamse moeder. Hij werd diepgaand beïnvloed door de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog. Als gevolg van de Grote Oorlog moest hij zijn studie

Frank: That's the point. There are several, which is to say, there is no single one. No, there's no bodily organ in charge of your life: neither the brain, nor the heart nor the lungs, for these are all equally important and crucial for your existence. In other words, your life is coordination of what are rightly termed your vital organs.

Now to question number two. Where is and of what does the power that governs the movements of the stars consist?

Pete: How would I know, chum? I'm no bleeding astronomer.

Frank: I'm no more an astronomer than you are, but take it from me, if the answer were known, we would know it too. The answer is the same again: there is none. There is no more authority to be found in the heavens than in your body. The stars, the suns, the planets – including the one we live on – operate according to coordinated forces with not one of those billions of stars exclusively empowered to order the lives or movements of the rest.

If you want to mull that over for a moment or two, you'll definitely discover a profound meaning there. At the very least it will equip you to bite the nose off the

onderbreken en verbleef hij in Frankrijk. Na zijn terugkeer in 1918 vestigde hij zich in Brussel, waar hij een antiekwinkel opende. Zijn gemis aan schoolse vorming compenseerde Ernest Tanrez ruimschoots met een solide humanistische culturele vorming als autodidact. Vanaf 1921 begon hij te schrijven voor de Belgische anarchistische pers en onderhield hij uitgebreide contacten met de Belgische avant-garde.

Tussen de twee wereldoorlogen zette Tanrez zich onder meer in voor de Italiaans-Amerikaanse anarchist Sacco en Vanzetti.² Het Comité Sacco-Vanzetti ijverde overigens niet alleen voor de Italianen, maar hielp ook Spaanse anarchist als Durruti, toen die eind jaren 1920 in België verbleven tijdens de dictatuur van Primo de Rivera.³ Verder was hij ook actief in het Comité Hem Day/Léo Champion, dat met succes pleitte voor de vrijlating van deze twee Belgische anarchist in 1933. Beiden waren aanvankelijk tot lange gevangenisstraffen veroordeeld wegens dienstweigering. In hun verdediging werden de dienstweigeraars onder meer bijgestaan door Paul-Henri Spaak.⁴ Tanrez hield zich niet alleen bezig met het verdedigen van de vervolgte anarchist, hij was ook een sterke pleitbezorger voor een organisatie van de anarchist. Eind jaren 1920 pleitte hij zelfs voor de oprichting van een anarchistische partij.⁵

Ter ondersteuning van de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) richtte Ernest Tanrez samen met Champion het blad *Rébellion* op. In 1940 vluchtte hij voor de oprukkende nazi's naar Frankrijk. Hij werd echter na een aanklacht van het Vichyregime drie maanden opgesloten in het concentratiekamp van Vernet. Na zijn vrijlating keerde hij terug naar Brussel. Bij zijn aankomst werd hij prompt door de Gestapo gearresteerd omdat hij een aanhanger zou zijn van de communistische partij. Hij werd geïnterneerd in het gevangenenkamp van Breendonk.⁶ De veel te kleine voedselrantsoenen en de harde dwangarbeid ondermijnden zijn fysieke en psychische gezondheid sterk.

Na de Tweede Wereldoorlog nam hij de pen weer ter hand om zijn ideeën over het anarchisme te verdedigen. Hij schreef voor talrijke nationale en internationale anarchistische bladen en gaf ook enkele brochures uit zoals *Tu es anarchiste*. Hoewel de letterlijke Engelse vertaling van de oorspronkelijke titel zou klinken als *You are an anarchist*, heeft vertaler Paul Sharkey toch de voorkeur gegeven aan *You anarchist, you!* omdat dit volgens hem beter de betekenis van de oorspronkelijke titel weergeeft.⁷

You anarchist, you! is een duidelijk voorbeeld van de soms eenvoudige, maar krachtige literatuur die de anarchistische beweging tijdens het interbellum gebruikte. In deze brochure hanteert Tanrez een techniek die de Italiaanse anarchist Enrico Malatesta ontwikkelde, waarbij een gesprek plaatsvindt tussen twee mensen. Bij Tanrez gaat het om de anarchist François die Pierre, een kennis van hem, ontmoet. Pierre is een vage aanhanger van het socialisme. François spreekt met hem over de grote socialistische ideeën. Hij wijst erop dat anarchisme niet het ontbreken van

◀ Uit: ERNESTAN, *You are Anarchist, You!*, p. 22

organisatie betekent. Het is een koppige traditie die wil dat het anarchisme gelijkstaat met chaos. Leninisme daarentegen staat volgens François voor de dictatuur van een minderheid. Hij betoogt dat er geen socialisme kan zijn zonder vrijheid. ‘Het is omdat de mens een gevaar is voor de mensheid dat het libertaire socialisme zich niet baseert op de autoriteit van een persoon en de afwezigheid van de anderen, maar op de associatie van alle individuen die gelijkwaardig zijn naar recht.’ Geleidelijk aan raakt Pierre overtuigd van de anarchistische idealen. Het verhaal eindigt zelfs met de overtuiging van Pierre dat hij zich meer anarchist en een revolutionair voelt dan François.

Tanrez brengt in deze beknopte brochure op een heldere en duidelijke wijze de idealen waarvoor hij staat onder woorden. Het tweegesprek zoals dat zich in deze brochure ontspint, is een typisch product van de anarchistische beweging tijdens het interbellum. De heruitgave is helaas niet van annotaties voorzien en vereist bovendien een bepaalde voorkennis, die velen niet hebben, ook omdat sommige uitgangspunten nu achterhaald zijn. De publicatie kan je dus beter beschouwen als een historische brochure die een fraai inzicht biedt in de propagandatechnieken van de toenmalige anarchistische beweging om haar idealen te verspreiden. De brochure is geïllustreerd met tekeningen van Richard Warren.

You anarchist, you! van Ernestan kan je rechtstreeks bij uitgeverij Kate Sharpley Library bestellen, via de website <http://www.katesharpleylibrary.net> of het e-mailadres info@katesharpleylibrary.net.

- 1 Zie onder meer: Jan MOULAERT, *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België, 1880-1914*, Leuven: Davidsfonds, 1995.
- 2 Sacco en Vanzetti waren twee Italiaanse anarchisten die door de Amerikaanse justitie beschuldigd werden van een roofoverval en hiervoor in 1927 ter dood werden veroordeeld. Al tijdens het proces werd duidelijk dat beiden part noch deel hadden aan de roofoverval, maar dat het om een politieke veroordeling ging omwille van hun anarchistische opvattingen. Die flagrante schending van de rechtsstaat leidde tot internationale protesten, ook in België. Zie hiervoor onder meer: Arthur LEHNING, *De draad van Ariadne*, Baarn: Het Wereldvenster, 1979.
- 3 Generaal Primo de Rivera was in 1923 met een staatsgreep aan de macht gekomen. De anarchosyndicalistische CNT (Confederación Nacional del Trabajo) werd verboden. Veel vooraanstaande figuren van de CNT ontvluchtten Spanje om aan de gevangenis te ontsnappen en vestigden zich in België.
- 4 Paul-Henri Spaak was een vooraanstaand Belgische socialist en advocaat. Kort voor en na de Tweede Wereldoorlog was hij verschillende malen minister en enkele keren eerste minister. Als minister van Buitenlandse Zaken erkende hij het bewind in Spanje nog voor Franco in april 1939 de Spaanse Burgeroorlog definitief had gewonnen.
- 5 Voor veel anarchisten was en is het oprichten van een partij zoiets als vloeken in een kerk.
- 6 Het kamp van Breendonk, gelegen ten zuiden van Antwerpen, was gehuisvest in een voormalig fort dat de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog vooral gebruikten als werk- en doorgangskamp.
- 7 Zie: ERNESTAN, *You Anarchist, You!*, Berkeley/Londen: Kate Sharpley Library, 2009, p. II.

BART DE WILDE
historicus

PUBLICATIE

FABIEN AUDOOREN (RED.)

De Buren van de Abdij *800 jaar arm en rijk in de* *Machariuswijk*

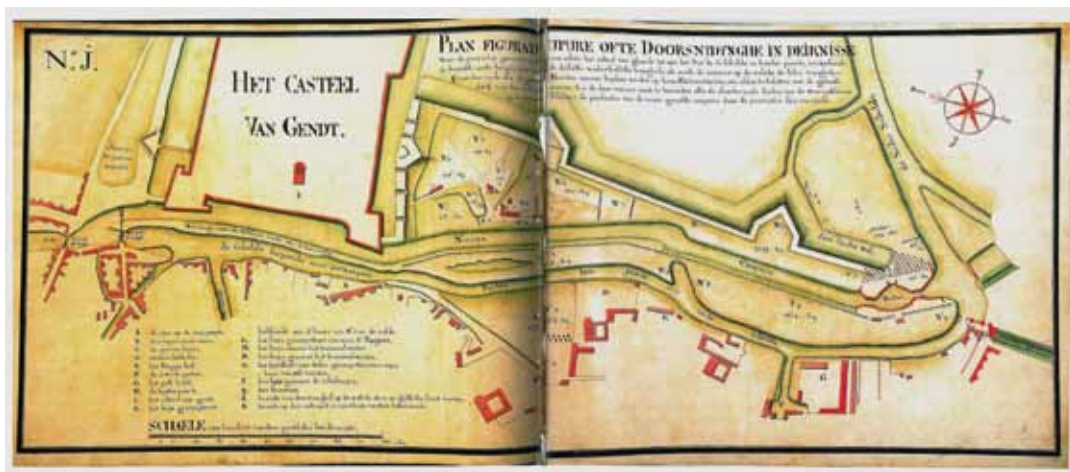

Fabien AUDOOREN (red.),
De Buren van de Abdij.
800 jaar arm en rijk in
de Machariuswijk,
Gent: Buren van de
Abdij, 2011, 112 pp.,
ISBN: 978 90 8141 461 6.

Het blijft een bijzonder gegeven: een aantal burenen die de handen in elkaar slaan om een historisch waardevolle erfgoedsite in hun buurt op zondagnamiddagen van april tot november vrijwillig open te houden. Zo ging het in de Gentse Machariuswijk. Begin 2000 wilde het stadsbestuur de Sint-Baafsabdij uit financiële overwegingen niet langer openhouden als een klassieke museale exploitatie. Een aantal buurtbewoners nam in 2007 het initiatief om de abdij opnieuw toegankelijk te maken voor de individuele bezoeker. De Buren overstegen vrij vlug het louter ‘openhouden’ van de site en de abdij werd op zondagnamiddagen een echte ontmoetingsplaats voor de buurt. Na verloop van tijd gingen ze er activiteiten als concerten, lezingen of vertellingen organiseren. Dat alles echter steeds met het nodige respect voor de buurt, haar bewoners én de abdij.

Het mag duidelijk zijn dat de abdij voor de Buren meer is dan een klassieke historische erfgoedsite. Ze werkte voor hen eerder als aanleiding voor gemeenschapsondersteuning. Ook geschiedschrijving vervult de laatste jaren soms een soortgelijke functie. Geert Van Doorne constateert terecht in zijn *Woord vooraf* in het boek: ‘Na de stroom van egogetuigenissen sedert mei ’68, stellen we sinds een kwarteeuw gaandeweg een verschuiving vast naar de pluralisvorm, naar het “wij-gevoel”’ (p. 9) Het is een opvallende evolutie waarin wijk-, stads- en buurtgeschiedenissen, beschreven en gedocumenteerd door bewoners zelf, steeds vaker fungeren als hefboom voor een buurtbewustzijn.

Het was dus niet echt verwonderlijk dat de Buren zich ook gingen richten op de geschiedenis van hun Macha-

Plattegrond van het Visserijkanaal, 1752-1753. (uit: *De Buren van de Abdij*, p. 64-65)

riusbuurt. Na een eerste publicatie in 2009 die focuste op de abdij zelf¹, verscheen zopas een nieuw boek. Dat gaat in de verschillende bijdragen onder meer in op de arme en rijke bewoners van de wijk. En ook hier is een buurtgeschiedenis voor de Buren meer dan zomaar een louter historische benadering van het onderwerp. Zo werd het boek rijk geïllustreerd met historisch materiaal en recente foto's van buurtbewoners en bevat het poëzie (haiku's geschreven in de tuinen van de abdij), een voorstellingstekst over de Buren en een aantal getuigenissen van bewoners.

De louter historische bijdragen zijn geschreven door historici die in de buurt wonen, en vertrekken vanuit belangrijke ankerpunten in de wijk en vormen telkens de aanleiding om de bewoners van de wijk in de verschillende periodes te behandelen. Het gebruik van die ankerpunten – de Abdij, het Astridpark, het verdwenen Spaans Kasteel en de Veemarkt en het Slachthuis – is handig omdat ze ook dikwijls het gezicht of het uithangbord van de buurt waren. Niet voor niets schrijft Herman Balthazar in zijn bijdrage: 'Elk hoofdkenmerk van een wijk heeft zijn gevolgen gehad op de aard en omvang van de bewoning.' (p. 60)

In haar bijdrage over de bewoners van en de armenzorg in het Sint-Baafsdorp (van de 13e tot de 17e eeuw) schetst Griet Maréchal met de gebruiken van de armentafel, het hospitaal en de aalmoezenie hoe anders er in die periode werd gekeken naar het begrip armoede. Op zijn zachtst gezegd een confronterende bijdrage.

Het populaire Astridpark was in oorsprong een buitenhuis annex lusttuin in Engelse landschapstijl. Marc Hanson vertelt over het gebruik bij rijke stedelingen om vanaf de 18e eeuw in de stadsrand een dergelijk verblijf in te richten. Het Astridpark is daarvan het enige in deze buurt dat behouden bleef, dankzij de stad

Gent die het in 1947 aankocht om toch nog wat gezonde natuur in de dichtbevolkte buurt te voorzien.

Herman Balthazar behandelt in zijn bijdrage de periode van 1781 tot 1857. Daarin verloor het Spaans Kasteel zijn militaire functie en werd het geleidelijk afgebroken, tot de opening van de nieuwe veemarkt. Balthazar plaatst de ongeplande verovering van het braakliggende terrein door de armere stadsbevolking en inwijkelingen tegenover de expansie van het industriële Gent in die periode. Hij schetst de dynamiek van de bevolkingsaan groei, waarbij alle beschikbare ruimte werd ingenomen. Opmerkelijk is zijn onderzoek van een aantal tellingen. Die geven een beter inzicht in de beweeglijkheid van de armste bevolkingsgroepen in de groeiende stad.

Tot slot gaat Dirk Ketelaere in op de geschiedenis van de nieuwe veemarkt en het slachthuis, tot beide in 1991-1992 werden afgebroken. Ketelaere beperkt zich hierbij niet tot de bouwgeschiedenis van het complex, maar toont ook zeer goed de impact van de activiteiten van de vleeshandel op de buurt: de vele cafés, de drukte op marktdagen, de milieuproblemen ...

De publicatie is zeker en vast interessant voor de buurtbewoners, maar overstijgt het lokale en heeft ongetwijfeld haar belang voor andere geïnteresseerden.

¹ *De Buren en de Abdij, Gent. Monniken, Vikings, soldeniers en slachters. Tweeduizend jaar verhalen over de Gentse Sint-Baafssite*, Gent: Buren van de Abdij, 2009, 95 pp.

RÉSUMÉS

‘Merci à tous et à toutes de votre propagande’

Aimé Bogaerts et les ‘Enfants du peuple gantois’ comme colonie itinérante (1898-1915)

Frank Simon, Prof. Em. Dr. Histoire de l’éducation, Université de Gand (UGent)
Bruno Vanobbergen, homologue flamand du Délégué général aux droits de l’enfant, professeur invité unité de recherche de Pédagogie, UGent

A la fin du 19ème siècle, l’instituteur gantois socialiste Aimé Bogaerts – rédacteur en chef du quotidien *Vooruit* dès 1901 – démarra un projet éducatif: les Gentse Volkskinderen (les Enfants du Peuple gantois), une colonie itinérante pour les enfants, qui proposaient des représentations théâtrales et des récitals de danse lors de leurs sorties à l’intérieur et à l’extérieur de nos frontières. L’éducation intégrale de Paul Robin, telle qu’elle fut mise en œuvre au sein de l’orphelinat Prévost à Cempuis, faisait figure d’étendard. Bogaerts y dirigea le groupe d’enfants jusqu’à son décès en 1915. Dans cette contribution, nous analysons les Enfants du Peuple à partir d’un concept double de ‘children at risk’, en nous fondant sur des sources primaires comme des lettres, des journaux de bord, ou encore des articles de *Vooruit* et des photos. Sur le plan politico-idéologique, Bogaerts ciblait la formation de l’enfant socialiste ‘pilarisé’; sur le plan pédagogique, il souhaitait concrétiser le projet d’éducation rationaliste. Cette double analyse lève le voile sur un intéressant paradoxe pédagogique: les enfants éduqués sur le mode rationaliste intégral fonctionnaient comme des instruments de propagande socialiste.

Il n’y a pas de fumée sans travail

La presse alostoise à propos des nuisances générées par la fumée et la pollution atmosphérique de 1850 à 1930

Romain John van de Maele

En mai 2009 se tint à Alost une exposition mettant à l’honneur les ‘beffrois du travail’. Une façon pour les visiteurs de faire connaissance avec la ville industrielle d’Alost qui, dans la seconde moitié du 19ème siècle, impressionnait par son grand nombre de cheminées d’usine. Celles-ci dominèrent le paysage urbain jusque loin dans le 20ème siècle. Lorsque la première ‘foire commerciale’ fut organisée à Alost en 1926, la ville tenta d’attirer les visiteurs grâce à une série de douze timbres

touristiques. L’un de ceux-ci figurait un panorama avec de hautes cheminées d’usine et leur fumée noire caractéristique. Fumée noire et émissions diverses ont enrichi notre langue. Si ces dernières décennies nous ont en effet familiarisés avec des mots comme ‘concentration d’ozone’, ‘gaz à effet de serre’, ou encore ‘alerte au smog’, il est à noter que le phénomène en tant que tel est beaucoup plus ancien. Quant aux doléances à propos de la pollution, elles résonnent aujourd’hui avec plus de force mais ne datent pas d’hier, elles non plus. Les récriminations et réactions dans la période 1850-1930, telles qu’elles s’exprimaient à l’époque dans la presse alostoise, constituent le terreau de cette contribution.

Petite grande histoire

La belle époque de Blankenberge et les livres de Raymond Brulez

Joris van Parys, biographe

Raymond Brulez fut un enfant de la belle époque. Dernier-né d’un secrétaire communal de Blankenberge, il vit le jour en 1895 dans la pension-hôtel tenue par sa mère - la Maison Brulez-D’Hondt qui devint la ‘huis te Borgen’ dans ses livres. Après la mort prématurée du père Brulez en 1906, la famille s’installa à Watermael près de Bruxelles. Dans la littérature flamande de l’entre-deux guerres, Raymond Brulez se fit un nom avec le court roman *André Terval. Inleiding tot een leven van gelijkmoedigheid* (1930) et le recueil d’histoires *Sheherazade of Literatuur als losprijs* (1932). Son œuvre majeure est la tétralogie *Mijn woningen* (1950-1955), dont la première partie, *Het huis te Borgen*, fut couronnée en 1951 du Prix d’Etat de prose narrative. *Mijn woningen* est plus qu’une autobiographie romancée. Suite à sa réédition en un seul volume (1997) Benno Barnard n’hésita pas à qualifier l’œuvre ‘de témoignage oculaire de loin le plus important, le plus fiable et le plus émouvant de la première moitié du vingtième siècle en Flandre’. Après la publication de ses livres à propos du réformateur anarchiste Frans Masereel et du libéral indépendant Cyriel Buysse, le biographe Joris van Parys trouve en ce ‘Voltaire flamand’ un terreau plus que fertile pour reconstituer le chemin de vie du non moins sceptique et franc Raymond Brulez. Voilà qui clôt un triptyque qui déplace les frontières entre biographie littéraire et histoire culturelle. Cette contribution est une étude préliminaire aux premiers chapitres de cette biographie.

ABSTRACTS

‘Merci à tous et à toutes de votre propagande’

Aimé Bogaerts and the ‘Gentse Volkskinderen’ on tour (1898-1915)

Frank Simon, Emeritus Professor of History of Education, Universiteit Gent
Bruno Vanobbergem, Flemish Children’s Rights Commissioner, Visiting Professor at the Pedagogy Department, Universiteit Gent

At the end of the 19th century the Ghent socialist primary school teacher Aimé Bogaerts – as from 1901 chief editor of the socialist newspaper *Vooruit* – launched an education project: the Gentse Volkskinderen (the Ghent Children of the People), a ‘travelling colony’ of Ghent working-class children, which gave theatrical and ballet performances both in Belgium and abroad during the holidays. Paul Robin’s theory of integral education, as it was put into practice in the Prévost orphanage in Cempuis, served as a model. In this article we analyze the Volkskinderen from a twofold perspective on ‘children at risk’, on the basis of primary sources such as letters, diaries, articles in *Vooruit* and pictures. From a political and ideological point of view Bogaerts wanted to mould them into socialist, ‘pillarised’ children; from a pedagogical point of view he wanted to realize the rationalistic education project. This twofold analysis reveals a curious pedagogical paradox: children educated in a rationalistic and integral way served as socialist propaganda tools.

Diligence was written in the air

The Aalst press on smoke hindrance and air pollution from 1850 to 1930

Romain John van de Maele

An exhibition on the ‘belfries of labour’ was held in Aalst (Belgium) in May 2009. Visitors were introduced to the industrial town of Aalst, characterized in the second half of the 19th century by a great number of industrial chimneys, which dominated the townscape well into the 20th century. When, in 1926, a ‘trade fair’ was organized in Aalst for the first time, the Aalst City Council issued twelve tourist stamps in an attempt to attract visitors. One of the stamps featured a panorama with high chimneys and the typical black smoke billowing out of them. Black smoke and other emissions have enriched our language. Words such as ozone concentration,

greenhouse gas and smog alarm have established themselves in our language in the bygone decades, but the phenomena themselves are much older. Complaints about pollution are not new either, though protests nowadays are more vociferous. This contribution draws on protests and reactions as they were voiced in Aalst newspapers during the 1850-1930 period.

Little big history

The Belle Époque in Blankenberge and the books of Raymond Brulez

Joris van Parys, biographer

Raymond Brulez was a child of the Belle Époque. Born in Blankenberge, in 1895, in the boarding-house of his mother, he was the youngest son of the town secretary. Maison Brulez-D’Hondt appeared in his books as the ‘huis te Borgen’ (the house in Borgen). After the untimely death of his father in 1906, the family moved to Watermaal, in the vicinity of Brussels. He made his name as a Flemish author in the interwar period with a short novel, *André Terval. Inleiding tot een leven van gelijkmoedigheid* (Introduction to a life of equanimity, 1930), and the collection of stories *Sheherazade of Literatuur als losprijs* (Literature as ransom, 1932). His major work is the four-part series of books entitled *Mijn woningen* (My dwellings). For the first part of it, *Het huis te Borgen*, Brulez was awarded the State Prize for Narrative Prose in 1951. *Mijn woningen* is a romanticized autobiography, but it is much more than that. According to Benno Barnard, on the occasion of the reissue in one volume (1997), ‘it is by far the most important, reliable and moving eyewitness account of the first half of the twentieth century in Flanders’. Reconstructing the life story of Raymond Brulez, the ‘Flemish Voltaire’ and an outspoken sceptic, has been an immensely rewarding undertaking to Joris van Parys, his biographer, who has previously published biographies on the anarchist do-gooder Frans Masereel and the independent liberal Cyriel Buysse. His biography of Brulez is the final part of a triptych, in which the boundaries between literary biography and cultural history are shifting. This contribution is a preliminary to the first chapters of this biography.

AUTEURS VAN DE BIJDRAGE

Frank Simon (°1944) is professor emeritus in de Historische Pedagogiek (UGent). Zijn onderzoek is gericht op de geschiedenis van het Belgisch onderwijs, de pedagogisering in de westerse samenleving en het leven en werk van Ovide Decroly.
frank.simon@ugent.be

Bruno Vanobbergen (°1972) is Vlaams kinderrechtencommissaris en gastprofessor aan de vakgroep Pedagogiek van de UGent. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van het kind met speciale aandacht voor processen als pedagogisering, medicalisering en de commodificatie van het kind.
bruno.vanobbergen@ugent.be

Romain John van de Maele (°1948) is doctorandus in de Algemene Cultuurwetenschappen (Open Universiteit Nederland). Hij is actief als essayist en vertaler. Hij publiceerde *Op het spoor van Boon. Een contextuele benadering* (1999) en *Cyriel Buysses plattelandswerelden* (2003). Hij werkte mee aan binnen- en buitenlandse tijdschriften zoals *Maatstaf*, *De kantieke schoolmeester*, *Tijdschrift voor Nederlands en Afrikaans*, *Het Land van Aalst*, *Krautgarten* en *Hvedekorn*. Zijn interesse gaat vooral naar de representatie van de sociale problematiek in de 19e en de vroege 20e eeuw in romans, verhalen en de contemporaine journalistiek.
romain.vandemaele@gmail.com

Joris van Parys (°1944) studeerde Germaanse filologie aan de K.U.Leuven. Hij werkte als redacteur en vertaler en is sinds 1997 zelfstandig auteur. Hij is de biograaf van Frans Masereel (*Masereel. Een biografie*, 1996, bekroond met de Gouden Uil voor non-fictie) en Cyriel Buysse (*Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse en zijn tijd*, 2007, in 2008 bekroond met de Prijs voor Letterkunde van de Vlaamse Provincies voor monografie). Sinds 2010 werkt hij aan een biografie van Raymond Brulez.
jorisvanparys@telenet.be

Geef uw geld
een persoonlijk adviseur.

delta lloyd
van mens tot mens **BANK**

Een weekendje naar
papa? Wees gerust, ook
dan zijn de fratsen van
uw schatjes verzekerd.

Verzekeringsonderneming erkend onder het codenummer 0058.

Een goede woningverzekering leeft met u mee.

Uw P&V adviseur weet dat het leven alle kanten op kan gaan. Zo kan hij bijvoorbeeld uw **P&V Ideal Home woningverzekering** uitbreiden zodat de fratsen van uw schatjes stevig verzekerd zijn. Op deze manier denkt hij graag met u mee en zorgt hij voor oplossingen op maat van uw familie. Voor een afspraak met de P&V adviseur in uw buurt, bel 078/15 90 91 of surf naar www.pv.be.

P&V. Het bewijs dat verzekeren ook anders kan.

Copy
discount

OPEN | maandag tot vrijdag | 08:30 - 18:30

PRINT • digitaal drukwerk • familiedrukwerk
presentaties • brochures • ledentijdschriften
folders • jaarverslagen • **KOPIE** • cursussen
eindwerken • zelfbediening • **AFWERKING**
lijmen • wire-o® • booklet • lamineren • boren
vouwen • microperforeren • snijden • rillen
GROOT FORMAAT • posterprint • plot • plan

Kortrijksepoortstraat 216
9000 Gent

Tel. 09 224 32 06
Fax 09 224 30 32

info@copydiscount.be
www.copydiscount.be

Tentoonstelling van 23/09 tot 23/11/2011

elke werkdag van 9 tot 17 uur, gratis toegang
Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis
Bagattenstraat 174, 9000 Gent,
www.amsab.be, 09 224 00 79

Friends of the Earth Vlaanderen en Brussel viert dit jaar zijn 20e verjaardag. Al sinds 1991 zet de organisatie zich in voor milieu, ontwapening en mensenrechten, oorspronkelijk onder de naam *Voor Moeder Aarde*. Via geweldloze directe actie, debat en vorming streeft ze naar een duurzame en solidaire samenleving. Haar internationaal netwerk, *Friends of the Earth International*, ontstond in 1971 en is met meer dan 2 miljoen leden wereldwijd de grootste milieubeweging. In deze tentoonstelling krijg je te zien hoe de beweging is ontstaan en uitgroeide tot wat ze vandaag is.

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Prijs abonnementen en losse nummers

Particulieren: € 20

Bibliotheken en archieven: € 20

Organisaties: € 39

Buitenland: € 41

Los nummer: € 6 (excl. verzendkosten)

Rekeningnummer: IBAN: BE48 8771 0092 0227
BIC: BNAGBEBB

Als abonnee ben je ook lid van Amsab-ISG
en krijg je korting op de Amsab-publicaties.

Administratie

Abonnementen: viviane.taeckens@amsab.be
Tel.: 09 224 00 79 - Fax: 09 233 67 11

Amsab-ISG
Instituut voor Sociale Geschiedenis

Met steun van de
Vlaamse overheid

Brood & Rozen is te koop in:

Amsab-ISG, Gent, 09 224 00 79
Marxistisch Antiquariaat Aurora,
Sint-Gillis, 0485 17 04 06

CeLT vzw, de vereniging van Culturele
en Literaire Tijdschriften uit Vlaanderen
(www.detijdschriften.be), zorgt voor de
verspreiding van *Brood & Rozen* in volgende
boekhandels:

Antwerpen

De Groene Waterman, 03 232 93 94
IMS Meir, 03 227 46 81
IMS Melkmarkt, 03 233 16 68
Standaard Boekhandel, 03 231 07 73

Brugge

De Brugse Boekhandel, 050 33 29 52
De Reyghere, 050 33 34 03

Brussel

BozarShop, 02 514 15 05
De Slegte, 02 511 61 40
Passa Porta Bookshop, 02 502 94 60
Wiels Bookshop, 02 340 00 54

Gent

International Press Store,
09 226 91 17
Limerick, 09 222 17 57
Paard van Troje, 09 330 08 83
Poëziecentrum vzw, 09 225 22 25
Visueel Media, 09 226 38 69
Walry Nieuwscentrum, 09 221 85 08

Hasselt

IMS, 011 32 52 67

Leuven

IMS, 016 65 08 80
Paard van Troje, 016 22 29 60
Plato, 016 23 03 45

Lier

Liber Mundi, 03 488 07 00

Mechelen

De Zondvloed, 015 64 03 79
Forum, 015 20 42 45
Salvator, 015 20 18 32

Oostende

New Corman, 059 70 27 24

Overijse

Standaard Boekhandel, 02 767 31 90

Roeselare

De Zondvloed, 051 62 02 64

Sint-Niklaas

't Oneindige Verhaal, 03 776 52 25

Tienen

Plato Tienen, 016 81 21 29

Vilvoorde

Standaard Boekhandel, 02 251 57 47

Nederland

Adr. Heinen, 's-Hertogenbosch,
+31 73 613 00 12
Athenaeum Nieuwscentrum,
Amsterdam, +31 20 624 29 72
De Brakke Grond, Amsterdam,
+31 20 622 90 14
IMS, Breda, +31 76 521 60 30